

בידול דתי וחיטוב אתני בעבודות הגבול של החרדיות המזרחית והציונות הדתית

נסים ליאון

מבוא

המחקר המתפתח אודות הפעילות הציונית דתית בקהילות ארצות האסלאם, בדגש על קהילות יהודי ארצות צפון-אפריקה,¹ ובכלל זאת המחקר המתמשך אודות דיוקנאותיהם של רבנים ספרדים שאחזו בעמדה ציונית דתית מובהקת,² אינו מנותק מהתגובה להשפעה הגוברת של החוגים החרדיים על חייהם הדתיים של יוצאי קהילות אלה במדינת ישראל. השפעה זו מתורגמת זה מכבר למתח אידיאולוגי ופוליטי, שעל מקצת משמעויותיו בכל הנוגע לעיצוב הריוקן החברתי של קהילות דתיות מזרחיות מאמר זה מבקש לעמוד. משהו מעוצמת המתח נחשפה לפני מספר שנים בהכתרת הרב יצחק יוסף למשרת הרב הראשי הספרדי למדינת ישראל. הרב יצחק יוסף, תלמיד ישיבות חרדיות, פוסק הלכה המחזיק בהשקפת עולם חרדית מובהקת, בנו של הרב עובדיה יוסף (1920–2013), מנהיגה של תנועת ש"ס החרדית מזרחית, נבחר ב־2013 לראשון לציון, הרב הראשי הספרדי למדינת ישראל, משרה בה החזיק אביו בין השנים 1973–1983.³ היה זה אירוע חגיגי במיוחד בעיצומם של חגי תשרי תשע"ד. האירוע המשיך את מסורת ההכתרה המהודרת של הראשונים לציון בבית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי בירושלים והפעם נשזר בו פרט חגיגי נוסף. הייתה בטקס גם

* אני מבקש להודות לעמיתי היקרים: רבקה נריה בן שחר, שלמה פישר, חזקי שהם ואשר כהן על קריאתם את טיוטת המאמר ועל הערותיהם.

1 ראו למשל ישי ארנון, **ציונות דתית בארץ מבוא השמש: מאהבת ציון בצפון אפריקה לאתוס של תורה ועבודה בישראל (1943–1956)**, תל אביב 2016 (להלן: ארנון, **ציונות דתית בארץ מבוא השמש**).

2 בהקשר זה בולט מפעל המחקר בדמותו של הרב בן ציון מאיר חי עזיאל, ראו למשל צבי זוהר, עמיחי רדזינר ואלימלך וסטרייך, **בן ציון מאיר חי: הרב עזיאל – הגות, הלכה והיסטוריה**, ירושלים 2021.

3 על הרב יצחק יוסף ראו, נסים ליאון, "כי מציון תצא תורה": ההבניה של הפזורה היהודית כספר דתי בחרדיות המזרחית, בתוך: אופיר עבו ותניא ציון-וולדקס (עורכים), **העולם היהודי – מבטים מישראל: דימויים, ייצוגים וגבולות**, שדה בוקר 2020, עמ' 118–137.

הסמכתה של מעין שושלת רבנים ראשיים חדשה. למרות חוליו הניכר כיכר האב הגאה את האירוע וזכה להניח על ראש הבן את המצנפת המהודרת. אירוע ההכתרה גם חתם מערכה פוליטית קשה על התפקיד שתפסה את ש"ס בעמדת חולשה. שנה לערך לפני כן הועדפה על פניה בקואליציה הממשלתית מפלגת הבית היהודי הציונית דתית, ממשיכתה של המפד"ל (המפלגה הדתית לאומית). ש"ס הצליחה למרות זאת להביא לכס הראשון לציון את מועמדה. עלבון ההרחקה במפגיע של ש"ס מהממשלה נשמע היטב בנאום הברכה של הרב שלום כהן (1930-2022), ראש ישיבת פורת יוסף, ומי שיחליף לעתיד את הרב עובדיה בנשיאות מועצת החכמים של המפלגה. 'כתר', הסביר בנאום, 'זה כמו סיר שהתינוקות מלכלכים בו ואתם שמים אותו על הראש'.⁴ המטאפורה הפלסטית הזו לא כוונה אל מצנפתו החדשה של הראשון לציון הטרי. הרב כהן פנה בדבריו אל סגן השר במשרד לענייני דת, הרב אלי בן דהן, יליד קזבלנקה, מתלמידיו של הרב מרדכי אליהו, איש מפלגת הבית היהודי. הרב כהן התכוון ל'כתר' הפוליטי אותו חבש הרב בן דהן כנציג הממשלה בטקס. ברגע אחד הפכה ההכתרה החגיגית לפרק נוסף בעימות המתמשך בין החרדיות המזרחית לציונות הדתית. המתח המלווה את יחסי חרדיות מזרחית וציונות דתית אינו מתמצה במרכיב הפוליטי. הוא כרוך במידה רבה גם בעבודות הגבול הנדרשות להפרדה החברתית בין שתי הזהויות הללו. המושג 'עבודת גבול' נדון בעשור האחרון לא מעט בסוציולוגיה של מוביליות מעמדית על רקע הרגישות המתגלה מתוך מחקרים שונים בדבר הרצון בסימון מרחקים חברתיים אם מצד המוביליים אם מצד מי שמנסה להצר את צעדיהם ואם מצד מי שנותר מאחור.⁵ בין הסיבות לדבר הוא הרצון או החשש לטשטוש הגבולות החברתיים המלווים את הדינמיות של מפות המציאות והסימונים ההיררכיים המסורתיים או האידיאולוגיים בהם מחזיקים בני אדם. אך המושג הזה נכון להשתמש בו גם בניתוח יחסים אתניים דינמיים, בוודאי בכאלה שניכרת בהם חלוקת מרחב חיים משותף המטעיץ רצון בבידול חברתי לנוכח מחלוקת אידיאולוגית ותחרות על משאבים חומריים וסמליים. מבחינה מעשית, עבודת הגבול נעשית באמצעות יצירת ריחוק סמלי, פיזי, לשוני ומחוות וצורות שונות של סימון עצמי וקולקטיבי קטגוריאלי המבקש להפריד בין זהויות. משום כך אפשר לראות בעבודת הגבול חלק בלתי נפרד ממה שמכונה בספרות המחקר 'פוליטיקה של זהות', קרי הפיכת הגבולות החברתיים החוצצים בין קהילות, מגזרים, תרבויות, לפרויקט – תוכנית תרבותית – שבשמו מבקשים לתקן או להיאבק על ההבניה החברתית של גבולות אלו.⁶ כך מתעצבת הזהות לא כאוסף של מאפיינים קבועים ויציבים או כחלוקה סמלית קבועה בין

4 שרי רוט, 'בית של גוים': 'שמים סיר של לכלוך על הראש', בחדרי חרדים, 16.9.2013.

5 Michele Lamont, *The Dignity of Working Men: Mobility and the Boundaries of Race, Class and Immigration*, New York 2000

6 למשל, Craig Calhoun, 'Social theory and the politics of identity', In: Craig Calhoun (Ed), *Social theory and politics of identity*, Cambridge 1994, pp. 9-36

‘הם’ ל’אנחנו’,⁷ כי אם פונקציה פתוחה, תלויה עבודת גבול מתמדת, שנשאיה הם יחידים המבקשים לעצמם מפות מציאות יציבות דווקא נוכח הדינמיות החברתית בה הם נתונים מעשה יום ביומו.⁸

במסגרת המאמר שלפנינו אני מבקש להדגים את הטעון הסוציולוגי הזה, שכמובן זוכה לפיתוחים תיאורטיים מורכבים ומפותלים, באמצעות המקרה של עבודות הגבול הנוכחות ביחסי חרדיות מזרחית וציונות דתית, בעיקר על רקע הופעתה של שדרת יוצאי מערכות החינוך התורני בציונות הדתית שמוצא משפחותיהם מזרחי, המתמודדים עם המבט החרדי הביקורתי בהם והפעם מבית. בדפים הבאים אציע לראות את עבודת הגבולות בין שתי הזהויות הללו כנעה בין בידול דתי לחיטוב אתני. ב’בידול דתי’ כוונתי להתרחקות ממי שמוצגים בשיח החרדי מזרחי האקטיביסטי כמי שמזייפים אורח חיים דתי הלכתי ומשום כך נתפסים כגורם ‘מסוכן’. במונח ‘חיטוב אתני’ כוונתי להשפעה האתנית של החרדיות המזרחית על הבלטתה של חטיבה חדשה יחסית בציונות הדתית בזמננו – הציונות הדתית המזרחית התורנית.⁹

המחקר, המועט יש לומר, שעסק עד כה בפוליטיקה של הזהות האתנית של החוגים המזרחיים בציונות הדתית הדגיש את הביקורת הפנימית של חוגים אלה כלפי הניסיונות החינוכיים של ההטמעה הלאומית המזוהה במושגי הפוליטיקה של הזהות כ’אשכנזית’;¹⁰ ומנגד המחקר בחרדיות המזרחית הדגיש בעיקר את הביקורת כלפי החוגים החרדיים אשכנזיים או הלאומיים,¹¹ ופחות נתן דעתו על האפשרות בדבר החיכוך המתרחש במרחבי חיים משותפים בין חרדיות מזרחית וציונות דתית כבמקרה של ציונות דתית מזרחית תורנית. במסגרת המאמר אתן משקל לממצאים טקסטואליים מהם גם אתנוגרפיים כלומר כאלה הנוכחים בשדה הדרשנות הפופולארית. ההישענות על עבודת הטקסט של זהויות הללו

7 למשל, Anthony Cohen, *Belonging: Identity and Social Organizations in British Rural Cultures*, Manchester 1986

8 ראו לעניין זה, Roger Brubaker, ‘Neither individualism nor ‘groupism’ A reply to Craig Calhoun’, *Ethnicities*, Vol. 3, No. 4 (2003), pp. 553-557

9 המונח ‘חיטוב’ בהקשר ההתגבשות העדתית והתמורות החברתיות בקהילות היהודיות בארץ-ישראל/ מדינת ישראל הוצע לפני מספר שנים על ידי יצחק בצלאל. ראו, יצחק בצלאל, ‘החיטוב של עדות ישראל: שיטות החיטוב, השינויים בהן ומאפייניהן’, *פעמים*, חוב’ 111-112 (תשס”ז), עמ’ 149-153. מצאתי אותו מתאים כאן לתיאור ההבניה האתנית של ‘העדות’ בתחומי החברה הדתית, תהליך שהוא מורכב הן מתגובה להיסטוריה של יחסי הכוח המלווה את החברה הישראלית והן להיסטוריה הדתית של קהילות המהגרים היהודיות.

10 ראו למשל ארוז טרבליס, *אתניות סרוגה: בין זרות דתית למוביליות מעמדית בקרב בוגרים מזרחים של ישיבות תיכוניות*, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2020; עינב צברי, *ציון גולן נגד הרב קוק: דו קרב אתני במסדרונות האולפנה – שיוך אתני כגורם מעצב בתהליך הגדרת זהות של דתיות לשעבר, מזרחיות מהפריפריה*, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב 2015.

11 ראו למשל ענת פלדמן, *גורמים בצמיחת מפלגה חדשה: התאחדות הספרדים שומרי התורה (תנועת ש”ס)*, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2001.

אינה מקרית. המדובר בנקודת חיבור והפרדה בין שתי הזהויות שהנהגתן רואה בטקסט, הכתוב והוויזואלי (המוקלט), בגדר מקור להצהרה אידיאולוגית ולפעולה חברתית.¹² כיצד הצהרה זו באה לכדי יישום היא מענינו של מאמר המשך. עיקר התייחסותי אל המקרה הציוני דתי המזרחי יתמקד בשדרה של מזרחים יוצאי מערכות החינוך הציוניות דתיות התורניות הרואים בטקסט כלי עבודה חשוב בפוליטיקה של הזהות הדתית ביחס לחוגים חרדיים מזרחיים עמם הם נושאים ונותנים אך לא פחות מכך בפוליטיקה של הזהות האתנית ביחס לחוגים ציוניים דתיים לא-מזרחיים שאליהם הם לא אחת מחויבים מבחינה אידיאולוגית וחינוכית ובהם לעבודת הטקסט מיוחסת חשיבות גדולה.¹³

לשאלת עבודות הגבול שביחסי חרדיות מזרחית וציונות דתית

'מזרחיות' בישראל אינה משקפת רק מוצא אתני. היא משקפת גם ואולי בעיקר את ההתמודדות החברתית של מי שמוצאם הם או משפחתם בארצות האסלאם סומן ותויג תחת ההקשר הישראלי כ'אתני' וככזה משמש מקור לפיחות ערך חברתי.¹⁴ בהמשך לכך 'מזרחיותם' של החרדים המזרחים אינה עניין של מוצא אתני אלא של אתניזציה הנקשרת בדיסוננס חברתי שאינו ייחודי לחברה החרדית כתופעה ברת-השוואה אך בהחלט בולט בכל הנוגע לחברה הדתית בישראל: הפער בין הציפיה החרדית לאינטגרציה אידיאולוגית לבין הסגרציה האתנית הנדרשת למימושה בחברה החרדית.¹⁵ במקרה של מי שמוצאם ממשפחות שמקורן בארצות האסלאם הרבר נעשה באמצעות בידולם ותיוגם כקבוצה אתנית נפרדת – 'ספרדים' בלשון החברה החרדית. כביכול המונח 'ספרדים' מסמן אתני את מי שמוצא משפחתם כרוך בהיסטוריה תרבותית ודתית השונה קטגורית מיוצאי ארצות מזרח ומרכז אירופה – 'האשכנזים'. ואולם טביעת התג 'ספרדים' אינה מתיישבת עם המגמה האידיאולוגית האינטגרטיבית השורה בעולם הישיבות החרדיות שהקבלה אל היוקרתיות שבהן אינה רק תלויה ברקע התורני אלא גם ואולי בעיקר במוצא האתני. משום כך אפשר לראותה כחלק מבנייה של תבנית היררכית שמקורה במאבקי סטטוס ומעמד ומבדלת באמצעים כוחניים בין מי שמוצאם מתויג כנחות לבין מי שמבקשים לראות את מוצאם כאליטיסטי. זו הסיבה אם כן שסוציולוגים ישראלים, וביניהם אנוכי, מעדיפים לכנות סקטור זה 'חרדי מזרחי' ולא

12 ראו, קימי קפלן, 'החרדיות המזרחית והדת העממית: שני מקרי מבחן', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ש"ס – היבטים תרבותיים ורעיוניים, תל אביב 2006, עמ' 443-484.

13 על תפקידו הדומיננטי של הטקסט בתרבויות דתיות בישראל ראו, שלמה גוזמן כרמלי, מפגשים מסביב לטקסט: אתנוגרפיה של יהודיות, חיפה 2020.

14 פרשנות זו מקורה במה שמכונה 'הגישה הביקורתית' בסוציולוגיה של אתניות בישראל. לסיכום ראו, חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), המזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש, תל אביב תשס"ב.

15 לסיכום מורחב של עמדה זו ראו, נסים ליאון, 'הסיטואציה המזרחית בחברה החרדית בישראל והתגובות לה', תרבות דמוקרטית, חוב' 16 (2013), עמ' 161-191.

'חרדי ספרדי'.¹⁶ 'חרדי' על שום האידיאולוגיה, 'מזרחי' על שום המטען הסטיגמטי הכרוך בזהות זו פרי מערך היחסים האתני.

יהיו אולי מי שיתהו מדוע דיון במערכת היחסים בין החרדיות המזרחית לציונות הדתית היא חשובה ורלוונטית לזמננו. כביכול המדובר בשני מחנות המייצגים תמונת עבר דיכוטומית ולא רלוונטית לתמורות ביחסי דת וחברה בישראל בת זמננו בה נהוג יותר ויותר לדבר במונחים של רצף בין זהויות ומחנות מאשר במונחים של בידול וחיטוב.¹⁷ ואולם יש להביא בחשבון כי המדובר בשני כוחות היסטוריים, מאורגנים פוליטית, הממשיכים לתחזק את הדומיננטיות של האורתודוקסיה בישראל ומתחרים על ההשפעה על עיצוב הזהות היהודית והשליטה במוסדות הדתיים הממלכתיים. יש התולים את פשר התחרות ביסודותיה הרעיוניים ההיסטוריים – הביקורת החרדית אודות הציונות והיחסים המורכבים שהלכו והתפתחו בין החרדים למדינת ישראל. לכך יש להוסיף את מערכת היחסים ההיסטורית, המורכבת והשסועה, שהתפתחה בין הציונות הדתית לחרדים.¹⁸ אמנם שתי הזהויות הללו מרכיבות את עיקר המחנה האורתודוקסי בישראל, ועם זאת פער היסטורי, אידיאולוגי ותרבותי עמוק מפלג ביניהן. בצד זאת תדיר היו מקרב הציונות הדתית שראו בחרדים ובהשקפת עולמם התורנית כמי שמחזיקים בסוגה יהודית אותנטית. הדבר כמובן יצר מציאות מורכבת מאוד של דחיה והערצה כאחד מצד חלקים מהחוגים התורניים בציונות הדתית כלפי החברה החרדית.¹⁹

ההיסטוריה של שורשי ההנהגה החרדית מזרחית מלמדת אף היא על תמונה מורכבת. בהקשר זה יש להביא בחשבון את מערכת היחסים הטעונה שהתפתחה כבר בתקופת הישוב בין ועד העדה הספרדית לבין החוגים הציונים דתיים על רקע הפיצול בתפקיד הרב הראשי ויחסו האמביוולנטי של הראשון לציון הרב יעקב מאיר (1856–1939) לתנועת המזרחי ולמוסדות כנסת ישראל.²⁰ דוגמה בולטת אחרת למורכבות הזו היא ישיבת פורת יוסף

16 לגישה הפוכה ראו, בנימין בראון, מדיריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים, תל אביב 2017.

17 ראו למשל חנן מוזס, מציונות דתית לרתיות פוסט מודרנית: מגמות ותהליכים בציונות הדתית מאז רצח רבין, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2009; יהודה שנהב, 'הזמנה למתווה פוסט חילוני לחקר החברה בישראל', סוציולוגיה ישראלית, חוב' י' (1) (2008), עמ' 161–188; יהודה צור, קהילות מעורבות – הבנייה ועיצוב קהילתיות, על בסיס שונות משמעותית בין חברי הקהילה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 2018; למורכבות טענה מעין זו בהתייחס אל יחסים ערתיים בישראל ראו למשל יוספה טביב-כליף, אתניות בתנועה: עבודת זהות ומסלולי חיים של צעירים, תל אביב 2021; טליה שיב, חצי חצי: על ישראלים ממוצא ערתי מעורב, תל אביב 2014.

18 ראו למשל אהוד לוז, מקבילים נפגשים: דת ולאומיות בתנועה הציונית במזרח אירופה בראשיתה (1882–1904), תל אביב 1985, עמ' 299–335; מנחם פרידמן, חברה ודת: האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל, ירושלים 1978.

19 ראו למשל מרדכי בר לב, בוגרי הישיבות התיכוניות בארץ ישראל בין מסורת וחיידוש, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 1977.

20 דוד אשכנזי, מחסם באשי לרב ראשי: הרב יעקב מאיר 1856–1939, ירושלים 2021, עמ' 319–372, 389–383; מלכה כ"ץ, 'האם היה הרב יעקב מאיר איש המזרחי או אגודת ישראל? לשאלת עמדתו

ששכבת ההנהגה הרוחנית של ש"ס באה משורותיה. ישיבה זו היא מעמודי היסוד של ההנהגה החרדית מזרחית. בין כתליה בשנות השלושים, הארבעים והחמישים של המאה הקודמת למדה והתחנכה שורה ארוכה של דמויות רבניות המזינות את המיתוס של חוגי החרדים המזרחים, בהם בלטו הרב עובדיה יוסף והרב בן ציון אבא שאול (1924–1998). ישיבת פורת יוסף נטתה מראשיתה אל העולם החרדי ואף לחלקיו הקנאיים של הישוב הישן. אך לאורך שנות ייסודה והתבססותה של הישיבה פעלו בקהילת המורים והלומדים בה דמויות ואישים כדוגמת הרב עמרם אבורביע (1892–1966) והרב חיים דוד הלוי (1924–1998) שתמכו במפגיע במעשה הציוני.²¹ לצדם לימדו מתנגדים חריפים לציונות כרב יהודה צדקה (1910–1991) או אדישים לה כרב בן ציון אבא שאול.²² המתנגדים היו קרובים לעמדת ועד העדה החרדית הספרדית שהחזיק בחזקתו של קנאי ירושלים,²³ התומכים קרובים היו לעמדתו של מי ששימש כנשיא הישיבה, הרב בן ציון חי עזיאל (1880–1953) רבה הראשי של העדה הספרדית בארץ-ישראל ומראשי תנועת המזרחי הציונית דתית. גם לאורך שנות השישים של המאה הקודמת, בעשור השני להקמתה של המדינה, ניתן היה למצוא תמונה מאוד מעורבת. מצד אחד פעלה בקרב חוגים אלה תנועה חינוכית קטנה בשם נאמני התורה שהחזיקה בעמדות ביקורתיות מאוד כלפי האידאולוגיה הפועלית הציונית במדינת ישראל, ומצד אחר ראתה במפעל הלאומי הזדמנות ליצירת מדינית דתית.²⁴ נאמני התורה, אותה הובילו דמויות שבעתיד יפעלו בחזית ההנהגה הרוחנית של החרדיות המזרחית, הציגה עצמה כתנועה לא-מפלגתית וככתובת רעיונית המחברת בין אגודת ישראל למפד"ל. על חוברותיה של התנועה הספרדית הוצגו תמונותיהם של חברי מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל כמו גם רבנים ציוניים דתיים ופוליטיקאים בכירים מהמפד"ל.²⁵ ואולם התמונה הלכה והתחדדה משהו לאורך שנות השבעים עם התגייסותם של מזרחים יוצאי ישיבות חרדיות לתמיכה במאבקם של החרדים בכני ברק להשגת הגמוניה בהנהלת העיר,²⁶ ועם עלייתה

-
- 21 הפוליטית-דתית של הרב הראשי הספרדי 1921–1939, 'פעמים, חוב' 142–143, (2015), עמ' 95–124. צבי זוהר, 'המסע לגילוי המנהג הספרדי-ירושלמי: הרב עמרם אבורביע ויצירתו 'נתיבי עם', בתוך: הנ"ל (עורך), הרב עזיאל ובני זמנו, ירושלים תשס"ט, עמ' 120–165; הנ"ל, 'מדינת ישראל והציונות בעיני חכמים ספרדים-מזרחים בכירים', בתוך: צבי צמרת (עורך), שני עברי הגשר, ירושלים תשס"ב, עמ' 320–349.
- 22 נסים ליאון, 'ישיבת פורת יוסף: מחידוש היסטורי למיתוס אתני', פעמים, חוב' 135 (תשע"ג), עמ' 15–60; אסף מיילס, ישיבה במציאות חברתית משתנה – ישיבת פורת יוסף, 1900–1967, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2019.
- 23 בנימין בראון, 'חכמי המזרח והקנאות הדתית: נקודות לקראת בחינה מחודשת', אקדמות, חוב' י (תשס"א), עמ' 289–324.
- 24 'בשער', קול סיני – בטאון החוג הרעיוני נאמני התורה, גיליון א' (תשכ"ב), עמ' 3–4.
- 25 Nissim Leon, 'The Ne'emanei HaTorah Movement, 1962-1971: An Early Version of Shas?', *Journal of Israeli History*, Vol. 38, No. 1 (2020), pp. 213-232
- 26 ראו, יאיר אטינגר ונסים ליאון, באין רועה: ש"ס והנהגה החרדית מזרחית אחרי עידן הרב עובדיה יוסף, תל אביב 2018, עמ' 49–50.

על הבימה הפוליטית של מפלגת ש"ס ב-1984. ראשית, ש"ס פעלה לפחות בעשור הראשון תחת השפעתה של הנהגת עולם הישיבות החרדיות האשכנזיות, שמתחילת שנות השבעים הובילו אידיאולוגי לעומתי לחידוד ההבדלים בין החרדים לציונות הדתית.²⁷ בנוסף, שלא כאגודת ישראל, ש"ס הצטרפה לשולחן הממשלה וקיבלה אחריות מיניסטריאלית ישירה על הנעשה במדינה הציונית.²⁸ לראשונה מאז שנות השלושים של המאה העשרים מצאה עצמה הציונות הדתית בתחרות פוליטית לא פשוטה מול גוף פוליטי-חרדי המבקש שליטה אפקטיבית במוסדות הדת הממלכתיים בהם שלטה במשך שנים ארוכות.²⁹ התחרות הפוליטית הפכה לעימות אידיאולוגי ואישי חריף נוכח הצטרפות ש"ס לממשלת יצחק רבין בין השנים 1992-1995.³⁰ שותפותה של ש"ס בממשלת רבין אפשרה לה לפתח בצורה משמעותית את מפעליה החינוכיים והדתיים ולהרחיב את השפעתה ברכנות הראשית ובמועצות הדתיות.³¹ הדבר גם סייע לה לכרסם במשך יותר מעשור ומחצה בחינוך הממלכתי דתי, עליו פרסה הציונות הדתית את חסותה במשך שנים ארוכות ושהיה בית חינוך ללא מעט ילדים מזרחים שבאו מבתי מסורתיים.³² הפעילות המוסדית והחינוכית האינטנסיבית סייעה ליצור דימוי של תנועה המצויה בתנופה מהפכנית.³³ מה שהחריף את מערכת היחסים, המתוחה ממילא, היה המצג הניטראלי אותו הציגה ש"ס לנוכח ההסכמים המדיניים עם אש"ף (הסכמי אוסלו). ראשי ש"ס הואשמו בידי הנהגת הציונות הדתית, שתפסה מקום בולט בהתנגדות לממשלת רבין, בנטישת מחנה הימין תמורת אתנן פוליטי ובגנבת דעת ציבור המצביעים המזרחי הניצי שתמך בה.³⁴ האשמת ש"ס אפשרה למפד"ל, על גלגוליה השונים, לחבור במשך השנים לא פעם לקואליציות שהדירו את ש"ס במפגיע, מה שלא הוסיף, כפי שכבר ראינו לעיל, חיבה יתרה בין המחנות.

עד כאן תיארתי את המקורות האידיאולוגיים והפוליטיים של המתח בין החרדיות המזרחית לציונות הדתית. ואולם המאמר שלפנינו מבקש להעמיד את המתח בין המחנות הללו גם ביסוד המורכבות החברתית הנלווית אליו. החרדיות המזרחית מוצגת לא פעם בשיח

27 יאיר הלוי, **המפכת החרדיות החדשה בשנות השבעים**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2019.
 28 נסים ליאון, **המצנפת והדגל: לאומיות שכנגד בחרדיות המזרחית**, ירושלים 2016.
 29 מנחם פרידמן, 'החברה הדתית והחרדית בישראל לאחר הבחירות לכנסת ה-12: מגמות ותהליכים', **סקירה חודשית**, חוב' 5,36 (1989), עמ' 22-36; אהרון קמפינסקי, **זבולון המר – ביוגרפיה פוליטית**, רמת גן 2021, עמ' 142, 202-203.
 30 אריה דיין, **המעין המתגבר, סיפורה של תנועת ש"ס**, ירושלים 1999, עמ' 330-333.
 31 ריקי טסלר, 'מחירה של מהפכה', בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס – אתגר הישראליות**, תל אביב 2001, עמ' 210-278.
 32 ארו טרבלסי, **אתניות סרוגה: בין זרות אתנית למוביליות מעמדית בקרב בוגרים מזרחים של ישיבות תיכוניות**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2020 (להלן: טרבלסי, **אתניות סרוגה**).
 33 אליאב טאוב, 'מאידאולוגיה לפרקטיקה: תמורות בדרג ההסדרה בחינוך העצמאי החרדי', דור לדור, חוב' מד (תשע"ג), עמ' 191-212.
 34 אשר כהן, 'ש"ס – פריפריה בלב המרכז', בתוך: אביעזר רביצקי, (עורך), **ש"ס – היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב 2006, עמ' 327-350.

הציבורי ואף האקדמי כתופעה נטולת היסטוריה, השקפה ועומק, לא יותר מאשר חיקוי של הדרך החרדית האשכנזית.³⁵ מגמה זו מובילה לא פעם להחרגתה של החרדיות המזרחית ולתיוגה כתופעה חלולה, המתחילה ומסתכמת בתחרות פוליטית.³⁶ בתוך כך המורכבות החברתית המלווה את הגרסה המזרחית של החרדיות – שש"ס היא אחד מביטוייה הפוליטיים המובהקים – דומני כי לא מודגשת מספיק. בעיקר מוחמצת ההתמודדות החרדית מזרחית עם מציאות חיים לא-חרדית בה היא אחוזה בקשרים משפחתיים, קהילתיים וחברתיים.³⁷ התוצאה היא דימוי של תופעה פוליטית לא-ברורה המתנוודת במעין שיכרון חברתי בין פשרנות אופורטוניסטית לקנאות מזוהה. יש מי שיראו בדבר ראייה לחריגותה של החרדיות המזרחית והיותה בגדר חידה,³⁸ ויש מי שיראו בכך ראייה לקיומה של גרסה אחרת, מזרחית, של החרדיות. כינתי זאת בעבר 'חרדיות רכה': 'תשתית של הוויה דתית עדינה ושברירית היכולה לחבר בין היהודי החרדי לבין היהודי המסורתי לכדי מסגרת דתית ולא רק פוליטית משותפת'.³⁹ את החיבור הזה הצבתי בתוך מה שכינתי 'התשובה כתובות'.⁴⁰ ברם, בתוך כך דומני כי נעלמת מגמה אחרת שאף היא כלולה בסיפורה של החרדיות המזרחית וש"ס – הקשחת הגבולות של החרדיות הרכה.

בצד החרדיות הרכה המאפיינת את מערכת היחסים המכילה בין החרדיות המזרחית לציבור המזרחי הלא-חרדי יש לתת את הדעת גם לניסיונות להציע חרדיות אסרטיבית יותר, ביקורתית יותר, שמרנית ואדוקה יותר, המחויבת לאחד מעקרונותיה היסודיים של החרדיות – ההיבדלות ולאחד ממאפייניה הסוציולוגיים – קביעת היררכיה בינה לבין הסובב אותה.⁴¹ קשה לעשות זאת עם מי שאתה מבקש קשר חיובי אתו, כדוגמת המקרה של הציבור המזרחי הלא-חרדי, מי שמכונה לא פעם 'הציבור המסורתי'. קל לעשות כן עם מי שאתה מצוי עמו בתחרות קשה, ציונות דתית למשל. ואולם בהתחזקות אחר עבודת הגבול הזו לא נמצא את הציונות הדתית כתופעה מונוליתית כפי שיש מדובריה של החרדיות המזרחית שהיו מבקשים לראות. על קו התפר הזה מצוי אכן מצד אחד המבט הדתי הביקורתי והמבדל אותו חותרת לסגל לעצמה החרדיות המזרחית ביחס לציונות הדתית, בעיקר בקרב דרשני

35 ביטוי בולט לטענת החיקוי ראו, יעקב לופו, ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו, תל אביב 2004; חיים חזן, 'אני מאשים', תיאוריה וביקורת, חוב' 16 (2000), עמ' 269-273.

36 להרחבה בטיעון זה ראו, אנדרה לוי ושרית הלמן, 'ש"ס בעיתונות הישראלית', בתוך: יואב פלד (עורך), ש"ס – אתגר הישראליות, תל אביב 2001, עמ' 390-494.

37 שלמה דשן, 'הדתיות של המזרחים: ציבור, רבנים ואמונה', אלפיים, חוב' 9 (תשנ"ד) (להלן: דשן, הדתיות של המזרחים), עמ' 44-58.

38 יואב פלד, 'חידה ושמה ש"ס', בתוך: הנ"ל (עורך), ש"ס – אתגר הישראליות, תל אביב 2001 (להלן: פלד, חידה ושמה ש"ס), עמ' 52-74.

39 נסים ליאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, ירושלים 2009, עמ' 197.

40 שם, עמ' 161-164.

41 Motti Inbari, *Jewish Radical Ultra-Orthodoxy Confronts Modernity Zionism and women's equality*, New York NY 2016

ומרצי תנועת התשובה, ומצד אחר הקשר היצירתי האתני אותו מסגלת לעצמה תרבות ציונית דתית מזרחית תורנית צומחת, שבין הדמויות הבולטות בה אישים כרב שמואל אליהו, רבה הראשי של צפת, או הרב רחמים ניסימי, ראש רשת הגרעינים התורניים 'שעלי תורה', הנושאת ונותנת עם המפעלים הדתיים המזוהים עם החרדיות המזרחית ובראשם המפעלים ההלכתיים והליטורגיים. התוצאה היא מציאות מורכבת וסוערת משהו של עבודת גבולות סיזיפית וביקורתית הרוחשת בסכיבה של גבולות חדירים בצורה מוכנית ובה אני מבקש להרחיב בשני הפרקים הבאים.

הבידול הדתי: המבט החרדי מזרחי הביקורתי על הציונות הדתית

דיסוננס זההות של 'הספרדים' בחברה החרדית הוביל בשנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת חלקים בהנהגה החרדית מזרחית להיחלץ ממנו באמצעות תנועה דתית ופוליטית אקטיביסטית. מקור הדיסוננס במציאות בה האידיאולוגיה והחברה בהם מבקשים להתערות החרדים מזרחים, כלומר האידיאולוגיה והחברה החרדית, דוחה אותם בצמתים משמעותיים של עיצוב זהות בחיי היומיום.⁴² התנועה הדתית המבקשת לחלץ את החרדים המזרחים מהדיסוננס באה לביטוי ברנסנס של ספרות הלכתית ענפה שהרגישה את הזהות העדתית או הספרדית המובחנת. היא הפכה אותה מעניין של הרחקה חברתית לעמדה של פעילות גאה בשם קידומה של זהות אתנית מובחנת מלכתחילה. התנועה הדתית התגלמה גם בתנועת החזרה בתשובה והתחזקות דתית עליהן ארחיב בהמשך. התנועה הפוליטית הייתה בדמות מפלגת 'התאחדות הספרדים שומרי תורה', המוכרת יותר בכינויה המקוצר כ'תנועת ש"ס'. זו ביקשה לתת בית פוליטי לחרדים המזרחים והפכה במהלך ארבעת עשורי פעילותה מגורם שולי בחברה החרדית לגורם רב-כוח בציבור המזרחי שומר המסורת והמצוות.⁴³

כאמור מקום חשוב באקטיביזם החרדי מזרחי תפסה פעילות תנועת התשובה החרדית מזרחית. 'חרדית' משום שדובריה ופעיליה הגיעו מחברת הלומדים החרדית,⁴⁴ וכיוונו את מסריהם ישירות ובעקיפין להצגת דפוסייה של חברה זו כמודל חיים ראוי ורצוי; 'מזרחית' משום ההתמקמות בציבור המזרחי, בפריפריה כמרכז, והתחברותה אל התנאים המעמדיים והאתניים שעמם התמודדו יוצאי ארצות האסלאם בישראל. השפעת תנועת התשובה החרדית מזרחית ניכרה בעבר בפוליטיקה עם היותה אחת ממכונות הגיוס החשובות של מפלגת ש"ס בתקופת התבססותה.⁴⁵ אך את עיקר השפעתה קנתה תנועת התשובה החרדית-מזרחית

42 על הדיסוננס החרדי-מזרחי ראו, נסים ליאון, 'הסיטואציה המזרחית בחברה החרדית בישראל והתגובות לה', *תרבות דמוקרטית*, 15 (2013), עמ' 161-191.

43 נסים ליאון, 'העשור הארוך של ש"ס: 1988-2000', בתוך: צבי צמרת, זאב דרורי ויחיעם ויץ (עורכים), *העשור החמישי: תשמ"ח-תשנ"ח*, ירושלים, 2021, עמ' 95-108.

44 את המושג 'חברת לומדים' טבע בראשית שנות התשעים הסוציולוג מנחם פרידמן. המדובר בחברה שבה הלימוד התורני המאורגן נעשה לאתוס גברי המשמש כקָן לקיום חרדי נכון. ראו, מנחם פרידמן, *החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים*, ירושלים, 1991.

45 בתיאור זבצ'ינר ורוד להמן, ש"ס כאתגר: יצירת יהדות ישראלית חדשה, תל אביב, 2010, עמ' 85-128.

בחותרם אותו הטביעה על הארגון החברתי והדתי של מזרחים בישראל, אם מתוך אימוץ דרכי המחשבה, ההסמלה, הארגון והסמכות שצמחו מתוכה, ואם מתוך התנגדות להן, תוך הצעה של חלופות פוליטיות ותרבותיות לדרכה.

במשך השנים הפך שיח תנועת התשובה החרדית מזרחית מקור לעמדות ביקורתיות אודות המציאות הדתית בישראל. הביקורת הופנתה כלפי שתי סוגות דתיות בולטות בסביבה החברתית בה היא פעלה. האחת היא הסוגה המסורתית בה ראו דרשני תנועת התשובה מחד מקור לסימון עוצמת האמונה של מזרחים ומאידך מקור לחולשתם הדתית.⁴⁶ הסוגה השנייה היא הציונות הדתית. הביקורת אודות המסורתיות זכתה להתייחסות מחקרית רבה. הביקורת אודות הציונות הדתית זכתה להתייחסות שנגעה בצדדיה הפוליטיים והמדיניים ופחות הדתיים. אני מבקש להרחיב מעט בביקורת זו.

הביקורת של דרשני תנועת התשובה החרדית מזרחית אודות הציונות הדתית מתמודדת עם ההנחה כי ציבור מזרחי שומר מצוות ומסורת קרוב ביסודו אל דרך החיים הציונית דתית. אין זו קביעה החוטאת במהותנות. מערכות החינוך הציוניות דתיות, הפורמליות והלא-פורמליות, עוסקות בחינוך אידיאולוגי. הן מנסות להטמיע בתלמידיהן עקרונות ציוניים דתיים. בין אלה המחויבות הדתית למדינה, חשיבותו הלאומית והדתית של השירות הצבאי, החיבור בין תורה לעבודה, כלומר בין חיים דתיים לחיי מעשה וכן הצורך בשילוב בין לימודים דתיים ללימודים המכונים 'לימודי חול' – מתמטיקה, אנגלית, היסטוריה ועוד.⁴⁷ עקרונות אלה אינם רחוקים מאורח החיים היומיומי של הציבור המזרחי, הלא-חרדי שומר המסורת והמצוות. מחקרים שונים במדעי החברה בישראל מלמדים שוב ושוב אודות הסנטימנט הלאומי בקרב ציבור זה.⁴⁸ רבים ממנו, כמו גם דור הרבנים הוותיק, אינו רואה סתירה מלכתחילה בין עבודה יצרנית המפרנסת את בעליה לקיום אורח חיים דתי. כך גם בכל הנוגע לשירות צבאי או אף חיים מעורבים מבחינה מגדרית. ציבור זה מאופיין מלכתחילה בשמרנות רבה אך גם לא אחת בפתיחות מול תמורות שונות הפורצות אל חייו. מקום בולט בדרך חייו הדתית של ציבור זה ניתן לחיים משפחתיים. המסגרת המשפחתית נתפסת לעתים קרובות כערך יסודי.⁴⁹ כל זה כמובן יכול לשמש, וכמידה רבה גם משמש, תשתית לתחזוקת הקשר בין הרעיון הציוני דתי במובנו הלאומי, המודרני והיצרני לבין הציבור המזרחי שומר המצוות והמסורת ואף להציגו כקשר טבעי. ביטוי לקרבה הזו אפשר למצוא בשאלה בה מתחבטים לא פעם צעירים וצעירות הנושאים ונותנים עם תנועת התשובה החרדית מזרחית:

46 נסים ליאון, 'המסורתיות המזרחית במבט פוסט-אורתודוקסי: מדתיות שבורה לחילוניות שנקטעה?', **פעמים**, חוב' 122-123 (2009), עמ' 89-113.

47 זהבית גרוס, 'החינוך הממלכתי-דתי בין השתלבות להתבדלות', בתוך: לילך רוזנברג-פרידמן ויצחק ש' רקנטי (עורכים), **זהות (ה) החמ"ד – מאה שנות חינוך ציוני דתי**, ירושלים תשע"א, עמ' 33-48; יגיל לוי, **המפקד האליון: התיאוקרטיזציה של הצבא בישראל**, תל אביב 2015.

48 למשל פלד, **חידה ושמה ש"ס**.

49 דשן, **הדתיות של המזרחים**.

האם לחזור בתשובה בדרך חרדית או להצטרף לקו הרתי לאומי.⁵⁰ שאלה זו נוכחת בלא מעט הרצאות, דרשות, שיעורים, המועברים על ידי דרשנים חרדים מזרחים. למעשה שנים ארוכות מופנות אליהם שאלות הנוגעות להבדלים בין חרדיות לציונות דתית. בין אלה מאוד בולטת התמיהה על אי-התגייסותם של צעירים חרדים, אשכנזים כמזרחים, לצבא החובה בעוד לרבים מקרב הציבור המזרחי שומר המסורת והמצוות בני משפחה המשרתים בצבא. כך הן גם שאלות המבקשות לברר את ההבדל בכל הנוגע ליחס בין לימוד תורה לעבודה כמו גם שאלת מעמדה של מדינת ישראל, שאלה העולה תכופות סביב המועדים הציוניים ובראשם יום העצמאות. שאלות אלה מלמדות על כך שמרחב החיים הציוני דתי אינו דבר המצוי אי שם כי אם נוכח וזמין. משום כך השאלות הללו גם נענות לא אחת בהתבטאויות מאוד חדות וחרירות.

דוגמה למגמה הביקורתית שכנגד אפשר למצוא בתגובתו של הרב אייל עמרמי, דרשן מקומי ובעל שם בשיח התשובה החרדי מזרחי, לשאלה אודות אמירת תפילת ההלל ביום העצמאות בבתי כנסת מזרחיים בזמננו, המקבלת מקום משמעותי בבתי כנסת ציוניים דתיים המציינים זאת בשילוב כלי נגינה בתפילה המותרים בימי החול ומקנים כמובן חגיגות יתירה לאירוע:

מסכנים עמכה תמימים. טועים. אצלנו בשכונה הם בכלל לא נורמלים. באים עם גיטרות לבית כנסת עם שופרות. רפורמים גמורים. רפורמים. אני אומר לכם זה רפורמים. זה לא יהודים זה רפורמים. זה תנועה מתקדמת. והם נראים בני תורה ולומדים משנה ברורה ואתה מראה להם את החפץ חיים מה אומר. לא לא בזה הוא היה חרדי. בזה הוא היה חרדי הם אומרים. אז תגיד לי – על מי אתה עובד? את מי אתה משקר? [...] משל למה הדבר דומה? [...] היו איזה כת פריצים עומדים מחוץ לבית כנסת. גויים. מפחדים את הציבור. הציבור היה מתפלל היה מפחד מהם. יום אחד הם נכנסו לתוך בית הכנסת. השתלטו עליו הפריצים. ואחרי שהם השתלטו על בית הכנסת אמרו להם תראו זה שאתם יהודים נחמדים ניתן לכם פינה להתפלל שם. אנחנו פה עושים מועדון. עושים פה דיסקוטק. עושים פה מועדון. עושים פה בר. עושים פה. וכל שנה כיום שפרצו לבית הכנסת עשו שמחה. שמחה. שייך שאותם אלה שיושבים בפניה יקומו יעשו מסיבה אתם? הנמשל מובן [...] צריך להיבדל מהם.⁵¹

50 עבודת דוקטורט חשובה של אסף שרעבי עמדה על התחרות בין פעילות התשובה החרדית מזרחית לבין זו הציונית דתית בעיר אשקלון בעשור הראשון של המאה הנוכחית. ראו, אסף שרעבי, עבודת הגבול בתנועת התשובה בישראל, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2009.

51 youtube.com/watch?v=PTcN0m8loO4 (נדלה ב־5.7.2020).

המשל בו השתמש הרב עמרמי להעברת המסר שלו מיוחס על ידו לרב יהודה צדקה, מראשי ישיבת פורת יוסף בעבר. דברים אלה מוצאים אוזן קשובה בקרב הקהל המאזין לו והמאופיין על ידו בעקיפין וברמיזה כ'עמכה', כלומר ציבור שלו מיוחסת עממיות ופשטות ולכן גם תמימות דתית המוצגת כיתרונו הרוחני. בשיח הביקורתי של תנועת התשובה החרדית מזרחית ניתן למצוא לא מעט התייחסות דומה אל הציבור המזרחי שומר המסורת, המתואר ככזה שאמונה גדולה בליבו וטלוויזיה בביתו, מוצר אותו נמנעים החרדים לצרוך במופגן; ציבור טועה שלא במזיד כי אם מחוסר ידיעה שהשלמתה על ידי שיעורי תורה וחיזוק דתי יכולה לקרב אותו לאורח חיים פעיל של קיום מצוות בדרך הנכונה, החרדית. ואולם כמו כל ציבור מלא אמונה אך תמים יהיו מי שיבקשו לנצל זאת ולהציג את דרכם הדתית, הפוליטית והלאומית כנכונה וכראויה. אין הם חייבים לשכנע את היחיד ללכת בדרכם אך בהחלט יכולים הם לשכנע אותו למסור את ילדיו למוסדות חינוך התואמים את דרכם. לגישתו של עמרמי, ורבים אחרים בשיח תנועת התשובה החרדית מזרחית, הציונות הדתית מחזיקה בפוטנציאל הרסני מעין זה. הדימוי הרווח הוא אודות החזקתה של הציונות הדתית במערכת חינוך אורתודוקסית רבת-עוצמה המגובה בידי נציגות פוליטית חזקה, מתקצבת על ידי המדינה, כמו גם הצגתה כקרובה לאורח החיים היצרני והפעיל של הציבור המזרחי הלא-חרדי. כל זה עלול להטעות ולהכשיל רוחנית את הציבור המזרחי שומר המסורת והתמים המחפש חינוך דתי ולאומי מתאים לילדיו. ולכן הציונות הדתית, מי שסוגיית ארץ ישראל מוצבת על סדר יומה האידיאולוגי, מוצגת בידי הרב עמרמי כתנועה רפורמית – מושג מברל משמעותית בשפה האורתודוקסית⁵² – החורגת מהתקינות הדתית ההלכתית הישרה מקדמה דנא בה אוחזים החרדים. חטאה המרכזי של הציונות הדתית לגישה זו הוא שיתוף הפעולה עם הגזל ההיסטורי של אדמת ארץ ישראל בידי הציונים החילונים. תיוגם הקשה של הציונים הדתיים ובעיקר רבניהם מוצאת מקום בולט גם בשיח ושיח אותו מנהל באחד משיעוריו הרב אמנון יצחק, מהבולטים ומהוותיקים בשיח תנועת התשובה החרדית מזרחית.⁵³ באחד משיעוריו נשאל יצחק על ידי צעיר מהקהל אודות יחס החרדים לציונות ובין היתר ציין את עמדתם המחייבת של רבני הציונות הדתית למדינה. כשמוע דבריו אלה הגיב יצחק בביקורת קשה אודות סמכותם של רבנים אלה – 'אתה אומר' 'רבני הציונות הדתית'. מאיפה יש רבנים לציונות? הציונות זה אנטי רבנים [...] רבני הציונות זה כמו להגיד שוחטי החזיר'.⁵⁴

52 נסים ליאון, 'לנעוץ ציפורניהם בארצנו הקדושה': הרפורמים כתנועה ודימוי בדרשנות העממית בחרדיות המזרחית, בתוך: אלעזר בן לולו ועופר שיף (עורכים), התנועה הרפורמית בישראל, באר שבע 2022.

53 יהודה גורמן, החזרה בתשובה וזהויות דתיות חדשות בישראל בתחילת שנות האלפיים, נייר דיון מס' 2002-15, ירושלים 2002.

54 אמנון יצחק משיב לצעיר המקשיב לשיעורו: [youtube.com/watch?v=S8mRodr8Am4](https://www.youtube.com/watch?v=S8mRodr8Am4) (נדלה 5.7.2020).

לצד התיוג ההיסטורי והאידיאולוגי המבקש לברל את הציונות הדתית מציג שיח תנועת התשובה החרדית מזרחית את הציונות הדתית גם כמי שמחזיקה באורח חיים פשרני החוטא להלכה. הרב יוסף מזרחי הוא דמות בולטת בשיח התשובה החרדי מזרחי זה בשנים האחרונות. שיעוריו מלאים מפה לפה בצעירים וצעירות הבאים לשמוע את סגנונו המיוחד הנחשב לישיר ובגובה העיניים. באחד משיעוריו בחר הוא לתאר את ההבדל בין אורח החיים החרדי לאורח החיים הציוני דתי באמצעות סיפור אישי:

חבר שלי הלך למושב. בלי להגיד שמות. הלך שם להתארח אצל אחותו היא גרה שם. זה מה שנקרא היו שם כאלה הרבה דתיים לאומיים. לא חרדים אבל דתיים לאומיים. והוא אומר שאחרי התפילה בשבת התפללו הכול כרגיל הולכים לכריכה השכונתית. גברים ונשים בתוך המים ביחד וכולם ערומים. אז הוא שאל את אחותו מה זה איך זה יכול להיות, מה אנשים עם כיפה על הזה כך מתנהגים ועוד בשבת?? מה היא אומרת? אומרת אנחנו – המים זה חציצה. אומר לה מה השטויות האלה מה אנשים לא יוצאים מהמים מסתובבים על שפת הברכה? איזה שטויות אלה. אז מה הם אמרו? בסוף אחרי שהתפתלו אמרו אנחנו לא מתרגשים מזה ... למה? כולם יש להם טלוויזיות בבית. רואים תועבה. כבר לא מרגש אותם בכלל. חרדי שנייה אחת מסתכל על זה. אין לו טלוויזיה. אין לו מחשב. אין לו אינטרנט. שניה אחת הוא יעמוד על חוף הים או שפת הברכה הוא יתעלף. אבל אלה חיים כבר בתוך הזוהמה שלושים ארבעים שנה לא מתרגשים בכלל. לא מרגש אותם בכלל. עכשיו אחד כזה עם כיפה שרואים אותו הולך לבית כנסת כל בוקר. חושבים איזה צדיק והוא עובר על העבירות הכי חמורות בתורה.⁵⁵

ערום, זוהמה, תועבה, עוברי עבירות, צביעות, ציניות, כל זה מיוחס מצדו של הרב יוסף מזרחי לאורח החיים הציוני הדתי המוצג כמי שמצוי בצד השני של המתרס, קרוב יותר לאורח חיים חילוני מאשר לאורח חיים דתי. הציוני דתי, לגישת הרב מזרחי, אולי הולך עם כיפה אך מתחתיה אין כול מחויבות, אין כל רצינות. הוא פוסח בין הסעיפים ואינו יכול לשמש דוגמה לאורח חיים דתי יהודי נכון למי שמבקש לעצמו כזה.

מדוע הדברים מוצגים בצורה כה חדה ובוטה? מעבר לעימות ההיסטורי והאידיאולוגי ארוך השנים בין החרדים לציונות הדתית, עימות שהחרדים המזרחים שותפים חדשים לו, יש להביא בחשבון את הניסיון לפתור את בעיית הגבולות החברתיים המטושטשים המלווה דרך קבע את החרדיות המזרחית. על בעיה זו עמד בעבר אריאל פיקאר במחקרו אודות שיטתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף. הוא הסביר את לשונו החרפה לעתים של הרב עובדיה במציאות החברתית המורכבת שבתוכה הוא פועל: 'בעוד נטייתו התורנית

[...] ממקמת אותו קרוב לעמדה האידיאולוגית החרדית, הרי מבחינה חברתית, ויותר מכך, מבחינה מוסדית [...] מצוי בקרב ציבור שאוהד את הציונות ומשתתף במפעליה'.⁵⁶ הרב עובדיה מנסה ליצור גבולות חדים יותר במציאות שאינה נענית לגבולות הללו. הדברים אינם נוגעים רק לרב עובדיה אלא גם ללא מעט חרדים מזרחים ובהם חוזרים בתשובה ומתחזקים שאינם מתנתקים ממעגלי הקהילה והחיים המשפחתיים שבהם או בהתייחס אליהם גדלו. חלקם ממשיך להתגורר בסביבה גאוגרפית וקהילתית בה למסורתיות המזרחית ולמוסדות ציוניים דתיים בהם לומדים בני משפחה מקום בולט. הם נוטים לאורח חיים חרדי אך לא מבדלים עצמם מאורח החיים "החילוני". הבעיה עם הציונות הדתית היא חמורה יותר, שכן היא אוהזת במראית עין של דתיות אורתודוקסית ואף מחזיקה במפעלי חינוך אטרקטיביים, זאת בעוד בפועל היא מקנה לגיטימציה לאורח החיים המנוגד לזה החרדי ועוד רואה בו עניין עקרוני. ולכן ההיבדלות ממנה אמור להיות בצורה חדה ככל שניתן.

טיעונים מעין אלה אינם חדשים. הם מוכרים היטב מהוויכוח הפוליטי והאידיאולוגי בין החרדיות האשכנזית לציונות הדתית. בעבר הרחוק טיעונים מעין אלה הזינו לא מעט את מגמת ההיבדלות לה שאפה ההנהגה החרדית האשכנזית וההתרחקות המתבקשת מהציונים הדתיים ומהקהילות הציוניות דתיות. על החיכוך בין השתיים ועל השתרגותן בחיי היומיום אפשר ללמוד מהספרות היפה כדוגמת החיבור 'עת הזמיר' לחיים באר,⁵⁷ כמו גם מזיכרונותיהם של תלמידים לשעבר במוסדות ישיבה דתיים לאומיים בתקופה בה איישו את המשרות התורניות מחנכים ומחנכות מהחברה החרדית.⁵⁸ ואולם זה שנים ארוכות ששתי הקהילות הללו התרחקו אחת מהשניה, אם לנוכח ההתכנסות של החברה הציונית הדתית אל מרחבים הומוגניים כשכונות ייעודיות כשבמקביל גם החברה החרדית הלכה והתכנסה אל תוך שכונות ומובלעות חרדיות. בתוך כך הזירה החברתית והמקומית בה טיעונים לעומתיים זכו להחייאה ולרנסנס של ממש הייתה הסביבה החברתית בה פעלה תנועת התשובה החרדית מזרחית ושאותה ביקשה היא לשנות. סביבה זו כאמור למעלה אולי לא הייתה ציונית דתית במובן הסקטוריאלי של המילה, אך בהחלט לא הייתה רחוקה באורחות חייה ובהשקפת עולמה הדתית והלאומית. כך למשל הן התפילות הלאומיות כמו התפילה לשלום חיילי צה"ל הנאמרת בבית הכנסת המקומיים. כך היא הנטייה הפוליטית לתמוך בימין הישראלי הדתי המובל בידי דמויות המגיעות מהחברה הציונית הדתית. ואת זאת רצוי היה לחתוך באמירות חדות, חריפות ובוטות, שאינן מנותקות גם מהתחרות הפוליטית העזה שהתפתחה בין ש"ס – נציגת החרדים המזרחים – לבין המפלגות הדתיות לאומיות לנוכח חתירת של ש"ס להשפעה בתחומי עניין ואחריות שהציונות הדתית הייתה מזהה עמם שנים ארוכות, אם בדמות משרדי פנים ודתות ואם בדמות הרבנות הראשית והקהילתית.

56 אריאל פיקאר, משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף בעידן של תמורות, ירושלים 2006, עמ' 155.

57 חיים באר, עת הזמיר, תל אביב 1986.

58 טרבליס, אתניות סרוגה.

יהיו מי שיציבו לצד אמירות ותיאורים חד-משמעיים ובוטים מעין אלה התייחסויות מורכבות יותר של דרשנים ורבנים אחרים בשיח החרדי מזרחי. אין בידינו מחקר אודות הפרופיל הסוציולוגי של הדרשנים אך הרושם הוא כי לא מעט מהם מכירים מקרוב את החינוך הדתי לאומי ויכול והגיעו ממחוזותיו. כך למשל הוא הרב רביד נגר, אף הוא דמות בולטת בשיח התשובה החרדי מזרחי בשנים האחרונות, הפורס על פני שיעור שלם המיועד לצעירים את ההבדלים בין המגזר החרדי לציוני דתי. הוא מחדד את ההבדלים בין המגזרים אך גם מציע להבדיל בין הציבור הדתי לאומי התורני לבין הציבור הדתי לאומי הלא-תורני.⁵⁹ לכך יש להוסיף דמויות רבניות מובילות בשיח החרדי מזרחי כרב עובדיה יוסף בעבר, הרב מאיר מאוזו והרב שלמה משה עמאר בהווה. מצד אחד הם לא חסכו שבט לשונם מדרכה הציונית דתית, כמו למשל ביקורתו של הרב עובדיה אודות ההנהגה הפוליטית של הציונות הדתית בעשור האחרון או ביקורתו הקשה על הרב עמאר נגד ארגון צוהר הציוני דתי, ומצד אחר גם ידעו להציג עמדה סימפטית יותר על דמויות, אישים ומעשים לאומיים, שהצמיחה הציונות הדתית. כך למשל היא הרתיעה של הרב עובדיה מהביקורת החרדית שהופנתה כלפי הרב אברהם יצחק הכהן קוק. דוגמה אחרת היא האמפטיה אותה הפגין הרב עמאר לנוער הציוני דתי באמצעות ביטאונים תורניים פופולאריים שונים שבאמצעותם בחר לפנות אליהם.⁶⁰ בולט בהקשר זה הוא העידוד מצד הרבנות הציונית הדתית המכונה בשגרת הלשון 'חרדית-לאומית' (חרד"לית) את הקשר עם אישים כרב עמאר המדומה לרמות המגשרת בין הסביבה החרדית מזרחית לציונות הדתית התורנית.⁶¹ ואולם רוח הדברים היא ברורה – הסתייגות עקרונית מהשקפת העולם ודרך החיים הציונית דתית והעדפת החרדיות. הראשונה מוצגת כדרך חיים דתית מטעה, מרובת סתירות וכשלים, מדרון חלקלק בדרך הבטוחה לחילוניות ולרפורמה שעודה נחשבת לאחד הכוחות המסוכנים והמאיימים על היהדות האורתודוקסית ומתויגת בלשון החרדית ככוח דמוני. האחרונה מוצגת כדרך חיים ישרה ונכונה התואמת אחת לאחת את המסורת היהודית ארוכת השנים ואת הדרישות ההלכתיות והנשענת על סמכויות רבניות גדולות.

המגמה הביקורתית הזו גם אינה נעלמת מעיניה של שדרה צעירה של רבנים ציונים דתיים ממוצא מזרחי. יש מהם המבקשים להציג, בצורה עדינה יש לומר, את ההתפתחות החרדית מזרחית כחריגה היסטורית מהקו הדתי המתון שלטענתם אפיין בעבר את 'דרכם הרוחנית

59 [youtube.com/watch?v=FfHixsUhH-A](https://www.youtube.com/watch?v=FfHixsUhH-A)

60 למשל רועי אהרוני, 'מצב הרבנות בעלייה – ראיון חג עם הרב שלמה עמאר', ערב ראש השנה תשע"ז. olam-katan.co.il/%D7%9B%D7%AA%D7%91%D7%95%D7%AA/item/815-%D7%94%D7%A8%D7%91-%D7%A2%D7%9E%D7%90%D7%A8/815-%D7%94%D7%A8%D7%91-%D7%A2%D7%9E%D7%90%D7%A8

61 למשל הרב יהושע שפירא, 'גברא רבה ויקירא', עולם קטן, גיליון 622. olam-katan.co.il/%D7%9E%D7%90%D7%9E%D7%A8%D7%99%D7%9D/item/2525-%D7%92%D7%91%D7%A8%D7%90-%D7%A8%D7%91%D7%94-%D7%95%D7%99%D7%A7%D7%99%D7%A8%D7%90

של חכמי ספרד והמזרח' כניסוחו של אחד מהם, הרב גיא אלאלוף. הלה, משמש כרב קהילה בעיר ראש העין וכולט בשנים האחרונות במגמתו לשלב את המחשבה והפסיקה של רבני ספרד והמזרח בפסיקה ובהגות של החוגים הציוניים דתיים התורניים. אם בעבר מגמה זו אפיינה בעיקר מפעלים אקדמאיים כדוגמת זה של פרופסור צבי זהר, חבר סגל אוניברסיטת בראיילן,⁶² הרי בעשור האחרון בהחלט ניתן לראות יותר רבנים ממוצא מזרחי, לרוב בגילאי 30-50, בציונות הדתית, המבקשים לעשות כן בקהילותיהם ובחיבוריהם בהלכה ובמחשבה. אחד המרכיבים הבולטים במפעלים היא הטענה על אודות דרכם המיוחדת של חכמי ספרד והמזרח ובעיקר על עמדתם המתונה, העניינית והלא-חרדית, בפסיקה ובגישה אל הציבור; טענה שיש לציין כי שנים ארוכות מצאה מקום, ועודה מוצאת מקום בשיח האקדמי שאף הוא מונהג לרוב במקרה זה בידי יוצאי מוסדות הציונות הדתית. כאמור, חיבוריהם של רבנים אלה אינם מתעמתים ישירות עם הגישה החרדית המזרחית הביקורתית. הם מתארים אותה בדרך עקיפה כאשכנזית ומבקשים לראות במלאכתם חזרה אל המקורות ובכך כמו נרמזת הביקורת כלפי מי שמציגים עצמם שנים ארוכות כמי שמחזירים עטרה ליושנה – החרדים המזרחים, אנשי ש"ס. כך למשל בחוברת אותה פרסם הרב אלאלוף מתאר הוא כיצד:

כאשר שקדתי על תלמודי [...] תמיד הייתה בי משיכה לפנימיות התורה ולצדדים הרוחניים שבה. ובהיותי בזה, מצאתי כי במאות השנים האחרונות כל הצד הרוחני והמחשבתי של התורה על גווניו היה מנת חלקם של האשכנזים בלבד, מכיוון שכך לימדוני רבותי בישיבות שבהו ספגתי תורה. וכמעט שלא מצאתי חכמים בני דורנו אשר הולכים בדרכם הרוחנית של חכמי ספרד והמזרח, שכך שאזכה ללמוד מהם. רק מתי מעט זעיר פה וזעיר שם, אחד מעיר ושניים ממשפחה. לעתים החכמים הבודדים הללו, קדושים אשר בארץ המה, היו נראים בעיני כבטלים מאלף, עד שחשבתי שאין בכלל דרך כזו בנמצא, והאמת תהיה נעדרת.⁶³

הדברים הללו נכתבים יש לזכור כשברקע קרוב לארבעים שנים של תנועה דתית חרדית מזרחית הרואה עצמה כמי שמשקמת את 'דרכם הרוחנית של חכמי ספרד והמזרח', והנה טוען הרב אלאלוף כי 'כמעט שלא מצאתי חכמים' כאלה. הרב אלאלוף כמו מודע לעוצמת הביקורת ושני עמודים לאחר מכן מציין את 'המהפכה העצומה בעולם התורה וההלכה שהנהיג מרן [הרב עובדיה יוסף] אך מציין כי 'עוד הדרך ארוכה לנו בני ספר והמזרח להרים ראשנו בגאווה ובגאון לנוכח תורתם הלאומית ההלכתית של חכמינו'. יהיו מי שיטענו כי הדברים נכתבים על רקע הביקורת אותה מפנה אלאלוף למערכות החינוך הציוניות דתיות

62 ראו למשל צבי זוהר, האירו פני המזרח: הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון, תל אביב 2001.

63 הרב גיא אלאלוף, חדש ימינו כקדם: דרכם הרוחנית של חכמי ספרד והמזרח, ירושלים תשע"ח (להלן: אלאלוף, חדש ימינו כקדם).

שמצד אחד 'מעולם לא רחו אדם בשל מוצאו. את התרבות של יהדות המזרח ואת התורה שלהם, לעומת זאת, דוחים בשתי ידיים'.⁶⁴ אך קשה שלא לחוש בביקורת העזה המופנית כלפי נשאי המהפכה המזוהה עם הרב עובדיה, ההולכים בדרך קנאית שאינה מתונה ומלאה במה שהפוך מ'ענווה ותמימות' לשיטתו,⁶⁵ ורחוקים מכל אותנטיות אתנית,⁶⁶ ובוודאי מתרחקים מהתנועה ההיסטורית הגדולה שלשיטתו של אלאוף רבני הספרדים שמכו ידם עליה – הציונות.⁶⁷

דבריו של הרב אלאוף אינם באים בחלל ריק. הוא פוגש כרב בחיי היומיום צעירים וצעירות מזרחים שומרי מצוות ומסורת, בהם בוגרי ובוגרות מערכות החינוך הציוניות דתיות, ומבין כי ההבדלה החדה בין חרדיות לציונות הדתית שכנעה וממשיכה לשכנע לא מעט מהם לראות בחרדיות דפוס של דתיות אורתודוקסית רצינית יותר מהציונות הדתית. ומבחינה זו אם כבר יש מי שהכריע ומבקש לקבוע מסלול דתי 'רציני' ומיושב לחייו הרי הבחירה בחרדיות ולא בציונות הדתית נתפסת כבחירה בדרך האמת אותה מחפשים מתחזקים וחוזרים בתשובה ובגינה מוכנים הם לשנות את אורח חייהם בצורה טוטאלית. בכל הנוגע לבוגרי ובוגרות חינוך ציוני דתי ממוצא מזרחי דומה כי באמצעות הסימון העצמי כחרדי אפשר גם היה להשיג בצורה מדומיינת יתרונות של יוקרה סמלית על בוגרי ובוגרות החינוך הציוני הדתי האליטיסטי שמלכתחילה תדיר מצא עצמו במתח מול האליטיזם החרדי. אם ביחס לחרדים האשכנזים פיתחו מזרחים שהצטרפו לחברה החרדית יחס של כפיפות, הרי ביחס לציונות הדתית יכלו הם להשתחרר מכפיפות זו ואף יכלו להציג את דרכם החדשה כראויה יותר וחשוב מכך – כעליונה יותר. הדבר לא היה מנותק ממה שניתן לראות כסממן של מרד במערכות החינוך בהם למדו. חרדיות נתפסה כמסלול של התרסה מאורגנת כלפי מי שנדמה כי אחראים להצבתם בשוליים של החברה הדתית בה התחנכו או כמי שהציגו אותם כמחזיקים ב'דתיות טעונת טיפוח' כניסוחו של ארז טרבלסי.⁶⁸ במלים אחרות: הוויכוח והעימות עם החברה הציונית הדתית לא היה רק עניין של בירור אידיאולוגי המחדר את הפערים הרעיוניים בין השקפת עולם אורתודוקסית אחת לשנייה. היה טבוע בדבר גם גוון של מאבק על סטטוס ומעמד שבאופן פרדוקסלי משמעותו החלפת שוליות אחת בשוליות אחרת.

64 עמיחי חסון, 'כוח הדיתרא עדיף? על מיתוס המתינות ההלכתית הספרדית', אתר בית אבייחי, 6.10.2015 (נדלה ב-8.7.2020).

65 אלאוף, *חדש מינו כקדם*, עמ' 44-48.

66 שם, עמ' 64.

67 שם, עמ' 41-54.

68 טרבלסי, *אתניות סרוגה*, עמ' 65-81.

החיטוב האתני: ההשפעה היצירתית על המזרחים הציונים-דתיים התורניים

עד לפני יותר מארבעה עשורים הייתה המחלוקת בדבר אמירת הלל ביום העצמאות נחלתן של קהילות המתפללות בנוסח התפילה האשכנזי בלבד. קהילות אלו התפלגו בין ציונים דתיים אומרי הלל לבין חרדים הנמנעים מכך. דומה היה כי בכל הנוגע לציבור המזרחי שומר המצוות והמסורת שאלה זו לא הייתה רלוונטית. לרוב נהגו גבאי בתי הכנסת מתוך עניין של כבוד דתי ופטריוטיות לאומית להיענות לקריאת הרבנות הראשית ולשלב את התפילה החגיגית בסדר התפילה ביום העצמאות. בעשורים האחרונים שאלת אמירת תפילת ההלל ביום העצמאות הייתה למרכיב ליטורגי הנתון תחת סימן שאלה בבתי כנסת מזרחיים שאינם ציוניים דתיים במופגן וגם אינם חרדיים. תחושת הספק, הבלבול והמבוכה ההלכתית היא אחת מההשפעות של המגמות החרדיות ותנועת ש"ס על תשתיות החיים הדתיים של המזרחים בישראל ועמן החיכוך והמתח בין החרדיות המזרחית לציונות הדתית. החיכוך אינו מסתכם בעימות ליטורגי או אידיאולוגי. מבט בלתי אמצעי במציאות מלמד גם על דפוסים מורכבים יותר הנוגעים בחיי היומיום ובניהול החיים הדתיים עצמם. אני מבקש להדגים זאת באמצעות הרחבה במקרה של הציונות הדתית המזרחית התורנית שהרב אלאוף, בו סיימנו את הפרק הקודם, מגיע ממנה. הוא עצמו למד במוסדות חרדיים וציונים דתיים כאחד, בהם ישיבת פורת יוסף וישיבת עטרת כוהנים. תנועת חייו הלימודית כמו מלמדת על התנועה המורכבת בין שני העולמות הללו, על הגבולות המטושטשים משהו, ועל פשר הרצון היצירתי לברר מתוכן את זהותו האתנית, לא רק כמהלך אישי אלא גם ואולי בעיקר כמהלך המחזיק בבשורה שאותה הוא מסכם בספרו.

המורכבות בה מחזיקה הקבוצה הציונית הדתית המזרחית התורנית נקשרת לא רק ביחס לתשתיות האידיאולוגיות של מערכות החינוך ממנו באו – מוסדות הציונות הדתית – אלא גם ביחס לתשתיות האתניות של החיים הדתיים בהם הם מבקשים ליטול חלק פעיל. בעוד הקהילה הציונית הדתית האשכנזית התרחקה במשך השנים בהצלחה רבה מהשפעותיו של העולם החרדי האשכנזי אם לנוכח היבדלותו במפגיע של עולם זה ממנה ואם באמצעות גיבושה של השקפת עולם מסודרת יחסית תוך בנייתה של אופציה חינוכית תורנית מבודלת, הרי הציונות הדתית המזרחית התורנית חווה מעשה יום ביומו את הקשר אל העולם החרדי מזרחי לנוכח השפעת היצירה ההלכתית והליטורגית האתנית שהתפתחה בו במשך השנים ובראשה השפעת מפעלו ההלכתי ודמותו של הרב עובדיה יוסף. לכך יש להוסיף את ההתחככות במבנים משפחתיים ומקומיים שבהם אפשר למצוא חיתוכים חיים בין שני העולמות הללו – החרדי מזרחי והציוני דתי. בעוד בציבור האשכנזי בולט הנתק בין משפחות חרדיות ללא-חרדיות שמקורו אידיאולוגי, בציבור המזרחי נתק מעין זה הוא נדיר יחסית. שלא כמקרה החרדי אשכנזי, ציונים דתיים ממוצא מזרחי וחרדים מזרחים, חולקים לא אחת מרחבי חיים משותפים פעילים, אם בשכונות מגורים עירוניות התנחלויות ויישובים כפריים ואם במסגרת משפחה גרעינית או מורחבת ואם בבית הכנסת המקומי שלא אחת

יכול להיות מזוהה עם ציבור ציוני דתי מזרחי כשרבה של קהילת המתפללים יגיע משורות החרדים המזרחים. המציאות של הקירבה החברתית מוסיפה לא מעט למתח בין שתי הסקציות דווקא משום היותן לא סגורות מספיק ורואות עצמן כקשורות בקהל שהמשותף לו הוא אמונתו הדתית ולאומיותו המודגשת. בצד זאת היא גם מייצרת מקור ליצירה רבה המתמודדת עם הקושי למיין בצורה ברורה את החלוקות הללו.

המציאות המורכבת הזו, מרובת הסתירות והמתוחה בין האידיאולוגיה הציונית הדתית לבין האידיאולוגיה החרדית במלבושיה המזרחיים מחטבת – כלומר מבליטה מבחינה חברתית – קהילות ציוניות דתיות אתניות המתבססות על מזרחים בוגרי מוסדות החינוך התורניים, ובכלל על ציבור מזרחי דתי גדול ומגוון שמקורותיו בפעילות הציונית הדתית הענפה בארצות האסלאם, בדגש על יהדות צפון-אפריקה.⁶⁹ קהילות אלו – בשונה מקהילות אורגניות כמו אלה במושבים ציונים דתיים שרוב האוכלוסייה בהם מזרחית – החלו לבלוט בעיקר מסוף שנות התשעים, תחילה ביישובים דתיים קהילתיים שהוקמו במסגרת תנועת ההתנחלות ביהודה, שומרון ועזה ולאחר מכן בערים גדולות. אין לנתק את התפתחותן של קהילות ציוניות דתיות מזרחיות תורניות מהתרחבותן של מעמד הביניים הציוני דתי.⁷⁰ יכולתו הארגונית והכספית של מעמד זה לבטא את מרכיבי זהותו הדתית והעדתית באות לביטוי גם בהתארגנות המזרחית הנפרדת. קהילות מתפללים אלה הולכות ומתפתחות בשני העשורים האחרונים עם הבחירה האתנית שלא להשתלב בקהילות המתפללים האשכנזיות המאורגנות לרוב כמנייני צעירים.⁷¹ הבחירה היא להקים בית כנסת רב-דורי ואף רב-גוני מבחינה דתית המתפלל בנוסח 'ספרדים' ועדות המזרח' ובו מוטמע קו ציוני דתי שעליו התחנכו.

'נוסח הספרדים' ועדות המזרח' הוא כינוי כללי לנוסחי תפילה וביצוע ליטורגי הייחודיים ליוצאי קהילות היהודים בארצות ערב וצפון-אפריקה. כיום קשה למצוא בתי כנסת אינטגרטיביים מעין אלה על בסיס עדתי צר, כלומר כזה המתארגן סביב יוצאי עיר כזו או אחרת או תפוצה מסוימת. החלוקה היא לרוב בין שלוש נוסחאות חזנות – צפון-אפריקאית, תימנית וירושלמית. הקו הציוני דתי ניחן בהקפדה על שילוב סדר היום הציוני בחיי בית הכנסת כדוגמת אמירת פרקי תפילה ציוניים כתפילה לשלום המדינה, ציון החגים הציוניים, העלאה על נס את גיוס הצעירים (הבנים לרוב) לצבא החובה וכן שיח השוחר מוטיבים שמקורם לרוב בעולם ההשקפה הציוני דתי הרואה בחיוב את המדינה והרעיון הציוני. ביטוי ער לרגישות הזו אפשר למצוא בשנים האחרונות עם הוצאתם לאור של שורת סידורי תפילה בנוסח 'ספרדים' ועדות המזרח' המדגישים את שילוב התפילות הלאומיות בהן ואת המחויבות שלהן לסדר יום לאומי-ציוני ומשמשים בכך מקור להבלטת ההבדל האידיאולוגי בין נוסחי

69 ראו, ארנון, ציונות דתית בארץ מבוא השמש.

70 Nissim Leon, 'The Transformation of Israel's Religious-Zionist Middle Class', *Journal of Israeli History*, Vol. 29, No. 1 (2010), pp. 61-78

71 נסים ליאון, 'מבני עקיבא למניין הצעירים: הלאמת המסורת האשכנזית בקהילת המתפללים הציונית-דתית', עיונים בתקומת ישראל, כרך נושא 10, גליון ישראליות (2015), עמ' 153-176.

תפילה עדתית המסודרים על פי נוסחאות חרדיות לנוסחי תפילה ספרדית המסודרים על פי נוסחאות לאומיות. כך למשל הוא סידור 'בית מלוכה' המיועד לתפילות יום העצמאות המשובץ בהערותיו של הרב אורי שרקי, מהבולטים ברבנים הציוניים דתיים הספרדים, בני זמננו. בין ההערות ניתן לעמוד על הנימה הפולמוסית הכבושה להדפסות החרדיות של סידורי התפילה בנוסח הספרדים ועדות המזרח ככתגובה לשינוי הרווח בתפילה לשלום חיילי צה"ל בהדפסות החרדיות.⁷²

הבחירה של מזרחים, בוגרי ובוגרות המוסדיות התורניים בציונות הדתית, להתארגן בצורה קהילתית 'אתנית' אינה מובנת מאליה, בוודאי בכל הנוגע לציבור מזרחי המשולב במעמד הביניים. ראשית, היא חותרת תחת החינוך הציוני הדתי הלאומי שהפך את בית הכנסת הציוני דתי האשכנזי לשם נרדף למקום אינטגרטיבי בו מתפללים תפילה ישראלית, כלומר לא-עדתית. שנית, בית הכנסת הציוני דתי האשכנזי נתפס בציובוריות הציונית דתית כפרוגרסיבי ביחס למסורות התפילה העדתיות-מזרחיות הנחשבות למסורתיות מדי, כבודות בנוסח וארכאיות משהו ובוודאי בעשורים האחרונים נתונות להשפעה חרדית. ושלישית, ההשתלבות במניינים ציוניים דתיים אשכנזיים כמו מסמנת או מדגישה בחירה במוביליות מעמדית המחלצת את היחיד מהסביבה החברתית המזרחית לה מיוחסת פריפריאליות ומיקום בעבר לא-מודרני.

יכול והבחירה להתארגן בצורה קהילתית המדגישה את המרכיב האתני המזרחי טמונה בהשפעה המתמשכת של החרדיות המזרחית, אם מתוך דבקות ברוח הפוליטיקה של הזהות הספרדית הגאה אותה פיתחו החרדים המזרחים, ואם מתוך רצון להציע אלטרנטיבה מזרחית ציונית תורנית לחרדיות המזרחית. אך גם משנעשתה הבחירה קשה עד מאוד לנתק את אורח החיים המזרחי התורני והציוני דתי בישראל של שנות האלפיים מהשפעת המפעל הדתי והאתני של החוגים החרדיים מזרחיים, בין הקרובים לש"ס ובין הרחוקים ממנה. הדבר כאמור גוזר מציאות מורכבת מאוד המייצרת לא מעט פרדוקסים וביקורת אך גם יצירתיות רבה. אני מבקש להדגים זאת באמצעות שני היבטים טקסטואליים הנוגעים לתחזוקת השגרה הדתית היומיומית של הקהילות הציוניות דתיות המזרחיות התורניות – פסיקת ההלכה והליטורגיה הדתית.

יותר משלושה עשורים בנו החרדים המזרחים את השפעתם על תשתית אורח החיים ההלכתי ביהדות המזרחית. מתוך חברת הלומדים החרדית מזרחית – ישיבות, מכונים התורנים, כוללים להוראת הלכה – התחדשה והתרחבה היצירה ההלכתית תוך כדי ניסיון לבנות קודקס 'ספרדי'. מתוך עולמה של תנועת התשובה החרדית מזרחית התפתח סגנון דרשני חדש, סוער, פולמוסי, טבוע בדוגמאות של שכר ועונש, מלא בסרקזם המופנה כנגד אורחות חיים לא-חרדיים, דומה במשהו לשיח תנועת המוסר במאבקה בכוחות ההשכלה,

72 ראו למשל סידור בית מלוכה ליום העצמאות ויום ירושלים, נוסח הספרדים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 100, הערה ס'.

הציונות והחילוניות. מתוך סדר הלימוד של ישיבות כדוגמת כיסא רחמים ספרדית בבני ברק, התחדשה תרבות הפיוט, החזנות, הקריאה בתורה, והדקדוק הליטורגי. כך לדוגמה ארון סידורי התפילה בבית הכנסת הספרדי התעשר במשך השנים בתוצריהם של מפעלים ליטורגיים אותם פיתחו והפיסו ישיבות חרדיות מזרחיות. הבולטים שבהם הם סידורי התפילה המנוסחים על יסוד נוסחאות המפעל ההלכתי של משפחת הרב עובדיה יוסף ובניו. אין זה המקום לפרט את הנוסח בסידורים אלו אך המדובר בכמה עשרות שמורפסים ומופצים בקהילות מזרחיות בארץ ובעולם היהודי בכמה עשרות נוסחים מדי שנה בשנה. שלא לדבר על התחדדותה של שדרת הרבנות הקהילתית והבכירה. בתוך עשורים אלה השתנה דיוקנה של הרבנות המזרחית הקהילתית: מרבנות שאת לימודיה עשתה במוסדות מסורתיים לרבנות שאת השכלתה התורנית והמוגז הדתי שלה רכשה בישיבות חרדיות. הדמויות הרבניות המזרחיות המרכזיות הגיעו בעשורים האחרונים מתוך הסביבה החרדית מזרחית: הרב עובדיה יוסף ובניו, הרבנים מאיר מאוזז ומשה לוי משיבת כיסא רחמים, הרב שלמה משה עמאר, הרב בן ציון מוצפי, הרב יעקב הלל ועוד. אין זה אומר כי אין בנמצא דמויות תורניות מזרחיות בולטות בציונות הדתית כמו למשל הרבנים שלמה לוי, שמואל אליהו, אורי שרקי, ברוך יגגי, חיים סבתו ועוד. שדרת רבנים ממוצא מזרחי, רובם מחזיקים בזיקה למסורות יהודי צפון-אפריקה, והמחזיקה בעמדות לאומיות, בהן גם ציוניות במובהק, צומחת מתוך גלי ההגירה הפוקדים את ישראל בעשור האחרון מצרפת.⁷³ עולם המחשבה של רבנים אלה מתכתב עם תפיסות פילוסופיות שמקורן בוויכוח היהודי-אורתודוקסי עם תרבויות המערב,⁷⁴ ואולם בכל הנוגע לשיח ההלכתי גם דמויות אלה, בולטות ככל שיהיו, מוצאות עצמן נסמכות או מתדיינות עם עולם הפסיקה החרדי ולכל הפחות רואות בו ציר התייחסות משמעותי. סביבה זו מבקשת מזה שנים ארוכות לעשות הפרדה ככל שניתן בין המפעל התורני הספרדי והעדתי (קרי, מנהגים והלכות של עדות שונות בציבור המזרחי) המלווה את התפתחותה של החרדיות המזרחית לבין הפוליטיקה והאידיאולוגיה החרדית בה היא עטופה. הדבר בולט עד מאוד במקרה של הרב עובדיה יוסף, שלמרות התבטאויות לעומתיות קשות מצדו כלפי הנהגת הציונות הדתית ודרכה הדתית, זכה ועודו זוכה ליחס של כבוד, יראה תורנית, כמו גם השתאות, בחלקים רחבים בחברה הציונית הדתית, בוודאי בחוגיה התורניים.⁷⁵ דניאל סגרון, אברך ככולל הציוני דתי 'ארץ חמדה', ציין זאת במפורש זמן קצר אחרי פטירתו של הרב עובדיה במאמר שהתפרסם באתר האינטרנט הציוני דתי הפופולארי 'כיפה':

73 ראו, יצחק דהן, עליית יהודי צרפת לישראל בשנים 1968–2014 זהות קולקטיבית: בין השתלבות להסתגרות, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2015.

74 אני מודה לפרופ' אלי שטרן מאוניברסיטת ייל על הסבת תשומת לבי לשררה חשובה זו ועל סדר יומה המחשבתי.

75 ראו למשל את הספרו של הרב סבתו על הרב עובדיה יוסף: [youtube.com/watch?v=cjQLULMLJPs](https://www.youtube.com/watch?v=cjQLULMLJPs)

לפנינו שתי אפשרויות. האחת, 'להתחשבן'. לזכור את מעללי ש"ס, להעלות באוב את ההתבטאויות בלוויין, לנפנף לנצח בהסכם אוסלו, ולהפסיד את הפוסק ש'תפר' לנו פסיקה הלכתית לפי מידתנו. האפשרות השנייה היא, להפריד בין ההלכה להשקפה, בין 'ש"ס' ל'ביע אומר', להפנים את גודל הפוטנציאל, ולאמץ בחום את מרן פאר הדור והדרו, שר התורה ועמוד ההוראה, ראש ממשלת ההלכה, רבינו עובדיה יוסף זצוק"ל, כפוסק המרכזי של הציונות הדתית.⁷⁶

ניסיון ההפרדה בין הלכה להשקפה כמו מבקש להכיל דמות המדומה לבעלת משקל היסטורי. הדבר אינו מנותק מהרגישות שהלכה וגברה במשך השנים לעניין העדתי בחברה הציונית הדתית. אחת השאלות המנסרות דרך קבע בחלל השיח הפוליטי בציונות הדתית היא אודות אפשרות שילובו של הרב עובדיה יוסף בהנהגת התורנית בשלבים מוקדמים בחייו. מעניין לציין כי אפשרות מעין זו אם הייתה קיימת בצורה ממשית הרי היא קשורה לתקופה קצרה מאוד בה שימש הרב עובדיה יוסף כאחד מאנשי הצוות הבכיר בישיבת מתיבתת הראשון לציון בירושלים. מנהל המוסד היה לא אחר מאשר הרב יהודה עמיטל (1924-2010). ואולם אני מתרשם כי מעבר לאנקדוטה שבעניין בסופו של דבר מאז ימי חניכותו פנה הרב עובדיה יוסף אל החברה החרדית ורבניה כקבוצת התייחסות משמעותית. מכל מקום המחשבה אודות שילובו בהנהגה התורנית הציונית דתית יותר משמעידה על עניין מציאותי היא מהדהדת את הרפלקסיה בת זמננו המלווה את מערכת היחסים בין הציונות הדתית לציבור המזרחי. לדרשה להפרדה בין השקפה להלכה יש להוסיף את העובדה כי היא אינה מנותקת מכך שחלקים רחבים ממנה רואים בדמות זו ובמפעל ההלכתי אותו פיתחה כרלוונטית לביצוע היום יומי של אורח החיים הדתי, לא רק משום דימוי 'מזרחיותו' אלא משום הדימוי שהמדובר ברב ספרדי ששם לנגד עיניו את הציבור המגוון אליו פנה. ביטוי לדבר העניק לפני יותר משני עשורים הרב המחנך ראובן אוריה הכהן במאמר שכתב אודות שיטתו של הרב עובדיה יוסף מעל דפי המוסף 'שבת' של העיתון הדתי לאומי 'מקור ראשון'. הכהן הבחין בין שני דגמים של הנהגה רבנית-קהילתית.⁷⁷ מצד אחד הנהגה אורתודוקסית מחמירה שהוא מדמה להנהגה הצועדת בראש קבוצתה, פניה נשואות קדימה ופני הקבוצה לאחוריה. קצב הליכתה של הקבוצה מותאם לקצב ההליכה של העומדים בראשה. הנהגה זו מעלימה את עינה מהציבור שכן הציבור הוא הנותן בה את עיניו כל העת, וחרד כי יאבד את הכיוון. מן הצד האחר – הנהגה רבנית המהלכת בתוך קבוצתה, קצב הליכתה מותאם לקצב ההליכה של הקבוצה שבה היא פועלת. היא ערה לדרישותיה, לחולשותיה ולגוונים

76 הניאל סגרון, 'הפוסק של הציונות הדתית', 13.10.2013. <http://kipa.co.il/%D7%99%D7%94-%D7%93%D7%95%D7%AA/%D7%94%D7%A4%D7%95%D7%A1%D7%A7-%D7%A9%D7%9C-%D7%94%D7%A6%D7%99%D7%95%D7%A0%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%93%D7%AA%D7%99%D7%AA/>

77 ראובן אוריה הכהן, 'הפוסק המהלך בשדה הפתוח', מקור ראשון, שבת, 6.4.2007, עמ' 5-6.

שבה. עינה פקוחה למתרחש. אין היא מעלימה עין כי אם דואגת להתאים את ראייתה לדרך ראייתה של הקבוצה את המציאות, ובוודאי דואגת ליידע את הקבוצה אם נעלם דבר מעינה. לדגם הראשון אוריה הכהן משייך את ההנהגה הרבנית החרדית-האשכנזית, ולדגם האחרון – את ההנהגה הרבנית החרדית ביהדות המזרחית, וכדוגמה לה את הנהגתו של הרב עובדיה יוסף במציאות דתית המתוחה בין האות הכתובה למסורת הנחוית. התייחסותו של אוריה הכהן הייתה חלק משרשרת של מאמרים לציבור אותם פרסם לאורך השנים. יותר משניסו המאמרים להסביר את ייחודיות שיטתו של הרב עובדיה ואת חריגותו ביחס לעולם החרדי בו חזר למקם עצמו נראה כי היו אלה מעין ניסיונות פרשניים לגשר בין הרב עובדיה לבין ציבור גדול בציונות הדתית שראה בפסיקתו ההלכתית מקור משמעותי לחיים ולא בכדי. הספרות ההלכתית אותה הוציאה לאור משפחת יוסף לאורך המחצית השנייה של המאה העשרים ועד היום ממלאת וממשיכה למלא את ארון הספרים ההלכתי בכלל וזה של היהדות המזרחית בפרט. ככל הנוגע לשיח ההלכה היומיומי רלוונטיים עד מאוד כרכי החיבור ילקוט יוסף, שאינו אלא מעין קיצור שולחן ערוך מורחב המתבסס על פסקי הרב עובדיה יוסף ומתכתב עמו. חיבור זה, על ארבעים כרכיו, שאותו כתב, פיתח וערך במשך עשרות שנים בנו, הרב יצחק יוסף, הוא בגדר ספר יסוד בכל בית כנסת ספרדי, חרדי, ציוני דתי ומסורתי כאחד. מצד שני דומה כי הדומיננטיות של ילקוט יוסף מעוררת גם חוסר מנוחה מסוים המשקף עם חוסר המנוחה ביחס לדומיננטיות של השיח ההלכתי החרדי מזרחי. היא נובעת מהקושי להפריד בין הסביבה החרדית שממנה חיבור זה בא לעולם, סביבה שכפי שראינו לעיל מציגה לא פעם עמדה אידיאולוגית תוקפנית, לבין הסביבה הציונית דתית הלומדת בו והמסכימה על היותו מדרוך הלכתי משמעותי לזמננו. ביטוי לחוסר המנוחה הזה אפשר למצוא באופן דיאלקטי בשתי דוגמאות בולטות. האחת היא שילוב קיצור חיבור ההלכות 'מקור חיים השלם' לרב חיים דוד הלוי (1924-1998) בקוריקולום של לימוד המקצוע 'דינים' (הלכה) לנוער במוסדות החינוך הממלכתי דתי. הרב חיים דוד לוי היה מחשובי הרבנים הספרדים שהלכו בנתיב הציוני בעשורים הראשונים למדינה. את לימודיו התורניים עשה בישיבת פורת יוסף אך הוא נחשב לאחד ממשיכי המובהקים של הראשון לציון הרב בן ציון מאיר חי עזיאל (1880-1953), מחשובי הרבנים הציוניים דתיים הספרדים במאה העשרים.⁷⁸ אף הוא היה מועמד מספר פעמים למשרת הראשון לציון, הרב הראשי הספרדי, אך לא הצליח לנוכח ההשפעה הגוברת של החוגים החרדיים על משרה זו. במהלך שנות השמונים, יכול ומתוך רצון ליצור חלופה למסלול ההלכתי של הרב עובדיה, שולבו חיבוריו בהלכה במוסדות החינוך הציוני דתי. אך קשה לומר כי מעבר להיותם מקור נגיש וידידותי ללימוד ההלכה הפכו הם למקור סמכות משמעותי. לכן לנוכח דמותו של הרב חיים דוד הלוי, שמעניינת היום בעיקר חוגים אינטלקטואליים או חינוכיים הרואים בו דמות רבנית

78 ראו למשל צבי זוהר (עורך), הרב עזיאל ובני זמנו: פרק עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל במאה העשרים, ירושלים 2009.

מוחמצת⁷⁹, בולטת הדוגמה השנייה והיא הרבקות שהתפתחה במשך השנים בציונות הדתית המזרחית התורנית בדמותו של הרב מרדכי אליהו (1929–2010). אני מבקש להתעכב על מקרה הרב אליהו, שכן יותר משהוא הפך לדמות סמכותית בציונות הדתית התורנית בכלל, וזו המזרחית בפרט, הוא שימש טיפוס סמלי למורכבות המרובה של זהות זו.

הרב מרדכי אליהו הגיע מהחוגים החרדיים מזרחיים הקרובים לאגודת ישראל. העולם התורני בו גדל וממנו צמח היה אותו העולם התורני והעדיתי בו גדלו וצמחו רבנים כעובדיה יוסף וחיים שהיה מבוגר ממנו בעשור – קהילת יוצאי בבל (עיראק), לימודים בשיבת פורת יוסף, התחככות בירושלים של פוסקי הלכה ומקובלים יוצאי עיראק, שימוש במשרת דינות מדינתית ובשיא חייו – בחירתו לרב הראשי הספרדי למדינת ישראל.⁸⁰ נכונותו של הרב מרדכי אליהו לקרב אליו את חוגי הציונות הדתית התורנית מתוך חיובו את דרכה הלאומית (ולאו דווקא הציונית) הפכה אותו לטיפוס סמלי מרכזי בציבור המזרחי הציוני דתי התורני. הרב אליהו סיפק לציבור זה את מה שהיה חסר לו – דמות תורנית מזרחית סמכותית, מי שהיה הראשון לציון ומתהלך בלבושו המהודר והמיוחד, מי שדבקים בו סיפורי צדיקות ומסתורין הרומזים על היותו רבי-מאג שפעולותיו ודבריו מתקרבים לנבואה, מי שלשונו היא לשון חכמים אך גם פשוטי עם יכולים להתחבר אליה, מי שמזרחיותו מודגשת וסיפור חייו אומר לאומיות, גאולה וביקורת דתית כלפי הממסד הציוני החילוני אך לא נגד המדינה היהודית שהוקמה כחלק מתהליך גאולי. כעת היה לציונים הדתיים המזרחיים והתורניים ראשון לציון, איש הלכה ובעל שם ונס, משל עצמם. החיבור לרב אליהו מנע את הצורך במעבר מלא לעולמם הקהילתי של החרדים המזרחים. אפשר היה להיותו במתחם החרדי-לאומי-מזרחי שנבנה סביבו ואשר גובה אחרי פטירתו בספרות שבחים חינוכית מגוונת למבוגרים וילידים הממלאת מדפים שלמים בבית הכנסת הספרדי.⁸¹

תרומה משמעותית נוספת שהביא עמו החיבור אל הרב מרדכי אליהו היה הקו ההלכתי בו דבק. היה זה קו הלכתי אלטרנטיבי לשיטת הרב עובדיה יוסף ובניו ממשיכיו. הרב אליהו ביקש אף הוא להחזיר עטרה ליושנה, אך לא את עטרת שיטתו של 'מרן' ר' יוסף קארו בהכרח אלא של מי שכונה בפיו 'גאון עוזנו' ר' יוסף חיים מבגדאד (1835–1909), מפוסקי ההלכה והמקובלים הבולטים ביהדות ארצות האסלאם בסוף המאה התשע-עשרה ומי ששיטתו ההלכתית של הרב עובדיה במידה רבה בנתה עצמה מולו. הדבר יכול להסביר את הפופולאריות הרבה לה זוכים שיעורים בספר ההלכות הוותיק של ר' יוסף חיים מבגדאד – **בן איש חי** בבתי כנסת מזרחיים ציונים דתיים. הספר **בן איש חי** הפך למעין טקסט היכול להתחרות בפופולאריות הלימוד החרדי מזרחי בילקוט יוסף. הוא אולי לא מעודכן כילקוט

79 ראו למשל אבי שגיא ורב שוורץ, **בין שמים לארץ: עולמו של הרב חיים דוד הלוי**, ירושלים 2018.
 80 אין בנמצא עד כתיבת שורות אלו מחקר שיטתי עדיין אודות הרב מרדכי אליהו. להתייחסות עיונית הנוגעת לענייניו ראו, שלמה דשן, 'שורשים היסטוריים והווה ישראלי בדתיות של יהודי המזרח', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס – היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב 2006, עמ' 15–40.
 81 הרב שמואל אליהו, **אביהם של ישראל**, ירושלים תש"ע-תשפ"א.

יוסף אך הוא מדיף ריח של עתיקות מזרחית המהולה בדוק של תורת הסוד היהודית. הלימוד בספר **בן איש חי** גם אפשר להתכנס ללימוד שבועי סביבו לנוכח היותו מורכב מפרקים המתייחסים לשני סבבים של פרשיות השבוע המקראיות. אך התרומה לא הייתה דווקא בהטמעת הבקיאות בשיטת **בן איש חי** כי אם בלגיטימציה הפרדוקסלית שיצר החיבור לטקסט זה בכל הנוגע לשיח הערתי ההלכתי בציונות הדתית המזרחית.

ספר **בן איש חי** הוא כאמור ספר הלכות יום יום המסודר וערוך על פי פרשיות השבוע. הוא התחבר בסוף המאה התשע עשרה בבגדאד והופץ לאורך המאה העשרים כמה וכמה מהדורות בידי תלמידיו של ר' יוסף חיים.⁸² מה שחשוב לי כאן היא העובדה כי הספר משקף במידה רבה את עולם הדילמות וההכרעות ההלכתיות של העדה הבבלית ואגפיה (יוצאי פרס למשל). נקודה זו היא מעניינת שכן דווקא חיבור זה מוצא את מקומו אצל מי שהשקפה בדבר חשיבותה של הציונות כתהליך גאולי בארץ ישראל עומדים במרכזה של השיטה האידיאולוגית והחינוכית המנחה אותם. וכל זה כמו מוצב כמו אלטרנטיבה לחיבורים 'ארץ-ישראליים', ובראשם מפעלו ההלכתי של הרב עובדיה יוסף וממשיכו, המקנים מענה לאחת מתוצאותיו של המפעל הציוני – ריבוי הקבוצות היהודיות האתניות (העדות) גלויות בארץ ישראל – בדרישה לחזור אל עקרונותיו/פסיקותיו של חיבור שולחן ערוך, שנחתם בארץ ישראל במאה השש עשרה והיה לטקסט הלכתי ארץ-ישראלי קנוני.⁸³ הפרדוקס הזה של התכנסות ציונית דתית סביב חיבור 'גלותי' ו'ערתי' אינו ייחודי למזרחים ציוניים דתיים. אפשר למצוא כמותו גם בציבור האשכנזי הציוני דתי בחיבור לספר **משנה ברורה**. אך משהו מחוסר המנוחה ביחס להתחברות לחיבור הזה אפשר למצוא בניסיונות החוזרים ונשנים של רבנים מהציונות הדתית להפיק ספרות הלכה ארץ-ישראלית שמישה, לא במובן הרעיוני כי אם במובן הפרקטי. אולי אחד הניסיונות המעניינים הוא חיבורו מרובה הכרכים של רב היישוב הציוני דתי הרב הברכה בשומרון, אליעזר מלמד, 'פניני הלכה'.⁸⁴ עוד אפשר לעמוד על חוסר המנוחה הזה באמצעות סיפור הפקתו של הסיודר 'דינת ישראל נוסח ספרד' שהיה לסיודר התפילה התקני בקהילות המתפללים האשכנזיות בציונות הדתית והחליף סידורים ונוסחאות 'גלותיים' שקדמו לו. מכל מקום ההתכנסות סביב **ספר בן איש חי** מלמדת שאחד מאופני ההתרחקות מההשפעה החרדית מזרחית הוא באמצעות החיבור הציוני הדתי המזרחי אל המרכיבים הפרטיקולריים בזהות המזרחית, המרכיבים הערתיים.

82 על השפעת הבן איש חי ותלמידיו במישור החברתי ראו למשל נסים ליאון, 'מסורת עדתית קטנה למסורת דתית גדולה: הסיפור הדתי של יהודי עיראק בישראל', ישראל, חוב' 17 (תשע"א), עמ' 211-237. וכן שמעון אלחנן ריינר, 'ר' צלאח מנצור והמקובלים הבבליים בירושלים, הרצאה בערב עיון לכבוד צאת הספר 'רחובות הנהר', אוניברסיטת בן גוריון, 25.6.2012, [youtube.com/watch?v=UOWOgIH0sT8](https://www.youtube.com/watch?v=UOWOgIH0sT8)

83 בני לאו, **ממרן ועד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף**, תל אביב 2005.

84 אליעזר מלמד, **פניני הלכה**, תל אביב תשנ"ד-תשנ"ח.

יכול ויש להוסיף לדבר את הרובד הקבלי המשולב בספר **בן איש חי** כמו גם את העובדה כי תלמידיו הכריעו לבנות עצמם בארץ ישראל.⁸⁵

ביטוי רב-עוצמה נוסף לפתרון המתח המורכב בין הציונות הדתית המזרחית התורנית לחוגים החרדיים מזרחים אפשר למצוא בהחייאתן של מסורות עדתיות של קהילות יוצאי צפון-אפריקה. דוגמה לכך הם הוצאתם לאור בשני העשורים האחרונים של סידורי תפילה בנוסח יהודי מרוקו. הניסיון לחדש את נוסח התפילה של יהודי מרוקו מוצב בצורה מפורשת מול הניסיונות של הרב עובדיה יוסף ובניו ממשיכיו להתרחק ממנהגי העדות ולדבוק בשיטה ההלכתית הכלל-עדתית המזרחית אותה פיתחו ושאותה הטמיעו בסידורי התפילה אותם הפיקו. בעוד ההדפסות החרדיות של סידורי התפילה הספרדיים נעדרות תפילה לשלום המדינה, ונוטות לשנות את נוסח התפילה לשלום חיילי צה"ל ששיבוצה בהן מלכתחילה אינו מובן מאליו,⁸⁶ סידורי התפילה של יוצאי מרוקו מבליטים את התפילות הציוניות ויש ומקדישים לכך מדור מיוחד הכולל גם את תפילות יום העצמאות. כל זה כמו מעצים פרדוקס מעניין המלמד על אחת מתוצאות ההשפעה האתנית של החרדיות המזרחית על הציונות הדתית המזרחית התורנית. ההתרחקות מהחרדיות מוליכה לחידושן של צורות עדתיות פרטיקולריות מהן הציונות הדתית התרחקה. בעוד הציונים הדתיים האשכנזים התרחקו מההשפעה החרדית באמצעות גיבושה של נוסחה ציונית כלל-עדתית, הרי הציונים הדתיים המזרחים מנסים להתרחק מההשפעה החרדית, שקשה עד מאוד להתעלם ממנה, באמצעות הדבקות בנוסחאות עדתיות הנתפסות כחלק מהמעשה הגאולה הציוני דווקא.

המגמה הפרדוקסלית המלווה את שיח ההלכה של הציונות הדתית המזרחית התורנית מאפשרת בשנים האחרונות לסמכויות חרדיות מזרחיות מוכרות כמו הרב מאיר מאזוז או הרב שלמה משה עמאר למצוא בציונות הדתית התורנית המזרחית ציבור להתגדר בו. הראשון הוא ראש ישיבת 'כיסא רחמים ספרדית' ומי שנחשב לראש רבני יוצאי תוניס וג'רבה. השני הוא הראשון לציון, הרב הראשי לשעבר של מדינת ישראל ורבה הספרדי של ירושלים בהווה. שניהם מגבים במידה רבה את החזרה אל נוסחאות עדתיות. הרב מאזוז מעודד את ההקפדה על מנהגי ג'רבה בהלכה ובנוסח התפילה. הרב עמאר, גם אם נמנה בעבר על חוג הרבנים האינטימי שסבב את מפעלו ההלכתי של הרב עובדיה יוסף, אינו נרתע לתת הסכמות לחידוש מסורות יהודי מרוקו שממנה היגר לישראל בנערותו. ביטוי מעניין לקרבה המסוימת בין שני הרבנים לציונות הדתית אפשר למצוא בספר דרושים אותו הוציא לאור הרב עמאר ובו מוקדש מדור נפרד לשיעורים אודות יום העצמאות, דבר שהוא נדיר ביותר לטקסטים

85 ביטוי מוקדם לדבר אפשר למצוא בהוראתו של ר' יוסף חיים מבגדאד להקים ישיבת מקובלים על הר ציון המשקיף אל מקום המקדש. הוראה זו התגשמה בהקמת ישיבת פורת יוסף. ראו, נסים ליאון, 'ישיבת פורת יוסף – מחידוש היסטורי למיתוס אתני', פעמים, חוב' 135 (תשע"ג), עמ' 15–60.

86 נסים ליאון, 'התפילה לשלום חיילי צה"ל בהדפסות חרדיות של סידור התפילה הספרדי', עמדות: עם, מדינה, תורה, רחובות 2020, עמ' 135–150.

חרדיים, אשכנזיים ומזרחיים כאחד.⁸⁷ יהיו שיתלו בדבר סיבות פוליטיות לנוכח המחלוקת שהתפתחה בין הרב עמאר לחוגי משפחת הרב עובדיה יוסף סביב האחיזה במשרת הראשון לציון. ואולם יש לתת את הדעת לעובדה כי שנים ארוכות מקיים הרב עמאר קשר ישיר עם הציבור הציוני הדתי המזרחי התורני. הוא מוצא בציבור זה מחוז של שמרנות דתית עמוקה בתוך סביבה דתית לאומית תורנית שעם כל אהדתו אותה הוא חושש כי יש בה סמכויות רבניות המוחזקות בעיניו כליברליות מדי. כך או אחרת הן הרב מאוזן והן הרב עמאר תופסים מקום בולט בציבור הציוני דתי המזרחי התורני בן זמננו.

סיכום

ההבדלה האידיאולוגית בין חרדיות מזרחית לציונות דתית אינה עניין שבשוליים. מה שכאמור היה בעבר עניין עקרוני לחרדיות האשכנזית משום קשרים משפחתיים (שהיה מקור ליצירה ספרותית מעניינת כדוגמת זו של חיים באר) וחיכוך גיאוגרפי (למשל העיר בני ברק בשנות השישים והשבעים) שהלך ונמוג (משום פערים דוריים וההתכנסות הגיאוגרפית של המגזרים הציוני הדתי והחרדי) מעסיק לא מעט את החברה החרדית מזרחית בת זמננו. המאמר נפתח בשאלה אודות המסגור הנדרש למחקר ביחסים בין חרדיות מזרחית לציונות דתית. הבהרנו כי אלה אינם מסתכמים במערכת היחסים הפוליטית הטעונה בין הייצוגים המפלגתיים שלהם המתבססת על תחרות עזה בין ארגונים המבקשים את כוחם מתוך המדינה ומתוך הרצון לעצב בה את סדר היום הדתי והלאומי. במישור החברתי נמצא מציאות שאינה מסתכמת בדפוס דיכוטומי אל ערה לדינמיקה של עבודות הגבול הרוחשות על קווי התפר האתניים של הציונות הדתית עם החברה החרדית. מציאות זו מחייבת מבט מורכב יותר המביא בחשבון מפגש בין שני כוחות מתפשטים – האקטיביזם החרדי מזרחי מצד אחד והלאומיות הציונית דתית מצד שני. ואולם כוחות אלה גם טבועים במחויבות האורתודוקסית או הלאומית לקביעת גבולות או חצייתם/אינם. האקטיביזם החרדי מזרחי מוליד קהילות חרדיות מזרחיות המבקשות בשם פוליטיקה של עבודת גבול לכדל עצמן ממה שעלול להיות דומה להן אך נתפס כמוטעה. ולכן בצד החרדיות הרכה אותה הוא מפתח ביחס למסורתיים המזרחיים הוא מציב עמדה קשוחה כלפי הציונות הדתית. היא מוצגת בשיח החרדי מזרחי האקטיביסטי כתופעה חילונית למחצה במקרה הטוב וכתנועת תיקונים יהודית מודרנית במקרה הרע. הלאומיות הציונית דתית מבקשת מלכתחילה ליצור אינטגרציה חינוכית ותרבותית החוצה אם לא מאינת חלוקות עדתיות מוקדמות. ואולם תגובת פוליטיקת הזהות האתנית של חוגים ציוניים דתיים מזרחיים תורניים למפעל ההלכתי האינטגרטיבי בחרדיות המזרחית קובעת מחדש גבולות אלה, אם מתוך התאמה לבשורה האתנית המודגשת של מפעל זה ואם מתוך הצבת חלופה לו בדמות החייאתן של מסורות עדתיות דווקא בשם הלאומיות הציונית.

87 הרב איתן שלמה בן רבי אברהם ואקנין (עורך) תומת ישרים: שיחות ושיעורים על מועדי השנה – מפי קורשו של הרב שלמה משה עמאר, כרך מועדים, ירושלים תשע"ו, עמ' שצג-תכה.

